

XIX. YÜZYILIN SONLARINDA ORDU KAZASINDA MÜSLİM-GAYRİMÜSLİM NÜFUSU VE İLİŞKİLERİ

İlhan EKİNCİ*

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfus hareketleri, sosyal ve siyasi değişimlerle sebep sonuç ilişkisi bakımından bağlantılıdır. Nüfus hareketleri toplumların dönüşümünde daima etkin bir rol oynamıştır. XIX. yüzyılda Ordu'da nüfus yapısını etkileyen en önemli etken göçler olmuştur. XIX. yüzyıl boyunca süregelen bu göç hareketlerinin sebebi ise, sahillerdeki kentleşme ve ticarileşmedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra, kaza halkının ancak yüzde yirmisini oluşturan gayrimüslimlerle Müslüman halk arasındaki ilişkiler, göçler ve dış müdahaleler sebebiyle kırılmaya uğrayacaktır. Osmanlı toplumundaki beraber yaşama tecrübesi, son yıllarında girilen savaşların da etkisiyle zarar görecektir. Sorun gayrimüslimlerin göç ettirilmesiyle sonuçlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ordu, Nüfus, Müslim ve Gayrimüslim, İç ve dış göç

Giriş

Osmanlı devletindeki nüfus hareketleri, sosyal ve siyasi değişimlerle sebep sonuç ilişkisi bakımından bağlantılıdır ve toplumların dönüşümünde daima etkin bir rol oynamıştır. Gerçekten de dünya tarihine bakıldığında, göçün, yerleşik hayata geçmenin, doğum-ölüm oranları bunların yüksek veya düşüklükleri gibi demografik olayların, toplumsal, kültürel, ekonomik ve siyasal etkileri açıkça görülecektir¹.

Osmanlı genelinde ve vilayetler bazında nüfus araştırmaları yapıl-

---

*Yrd. Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Perşembe/ ORDU

¹ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul 2003, s.40.

mıştır. Bu yazının konusu, alan sınırları biraz daha daraltılarak XIX. yüzyılın ikinci yarısında (hatta son çeyreğinde) Ordu yöresindeki nüfus hareketleri ve buna bağlı olarak gelişen ve değişen Müslim-gayrimüslim ilişkilerini, önemli dönüm noktalarını tespit etmektir. Çalışmanın birinci kısmı değerleri ve eğilimleriyle nüfus özelliklerini belirlemek, ikinci kısım ise kazada meydana gelen bazı olaylar ve bu olayların Müslim-gayrimüslim ilişkileri açısından bir değerlendirmesini içermektedir.

Alan olarak seçilen Ordu kazası, klasik dönem Osmanlı idari yapısında tahrir defterlerinde Canik-i Bayram olarak geçmektedir². Nüfus verilerini aldığımız klasik dönem nüfus değerleri ve alanı olarak belirlenmiş saha ile XIX. yüzyılın ikinci yarısında nüfus değerleri incelenen alanın aynı olmaması, yani idari alan ve birimlerdeki değişiklikler böyle bir nüfus çalışmasında karşılaştırmayı zorlaştıran ilk önemli husustur. Diğerleri ise; nüfus değerlerine daha doğru ve sık ulaşılabilen XIX. yüzyılın ikinci yarısında bile Ordu'nun idari birim olarak alanında değişiklikler olmasıdır³. Dolayısıyla burada klasik dönem nüfus değerleri özellikle Müslim-gayrimüslim nüfus hakkında bir fikir vermek için belirtilmiştir.

Bütün nüfus kayıtlarında olduğu gibi Osmanlı kayıtlarında da hatalar mevcuttur. Osmanlı nüfusu sürekli noksan sayılmıştı. Göçle gelen, gidenlerin sayısı kayıtlara doğru olarak yansımadağı gibi, kadınların da sayılmaya başlandığı sayımlarda bile her zaman erkeklerden noksan sayılmışlardı. Fakat merkezî hükümet otoritesinin en kuvvetli olduğu kuzey ve batı Anadolu bölgelerinde nüfus istatistikleri iyi kaydedilmişti. Birçok diğer vilayet salnamelerinin aksine Trabzon salnamelerindeki nüfus kayıtları sık sık güncellenmiştir. Trabzon nüfus kayıtları en sağlıklı ve en düzenli şekilde tutulmuş olan vilayettir⁴.

1-Klasik Dönem Ordu Kazasında Müslim ve Gayrimüslim Nüfus

Ordu ve çevresinin Osmanlı fethi sonrası yapılan tahrirlerinde, 1455

² Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985, s.3.

³ 1869 yılında Perşembe, Aybastı ve Ulubey maa Habsamana adlı üç nahiyesi vardı. 1871 yılında Ulubey ve Habsamana ayrılmıştır. 1873 yılında Çamaş maa Bolaman adı altında bir nahiye oluşturulmuştur. 1874 yılında Aybasdı kaza yapılarak Ordu'dan ayrılmış, 1889 yılında Aybasdı yeniden nahiye olarak Ordu'ya bağlanmıştır. 1889 Yılında Perşembe, Bolaman, Ulubey, Habsamana, Aybasdı olmak üzere beş nahiyesi vardı ve bundan sonra değişiklik olmamıştır. B. Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, s.38-40; Sıtkı Çebi, *Salnamelerde Ordu*, Ordu 2003, s.74-75.

⁴Justin McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, Ankara 1995, s.5-7

ile 1485 yılları arasında hem Müslüman, hem de Hıristiyan nüfusunda düşüş kaydedilmişti. Bu tarihten itibaren Müslüman nüfus çok hızlı bir şekilde artarken, Hıristiyan nüfus 1520'lere kadar azalmaya devam etmiş, bu dönemden itibaren çok az bir artışla varlığını korumuştur. XVI. yüzyılda Akdeniz dünyasındaki nüfus artışına paralel olarak Anadolu nüfusu ve 1485 yılından itibaren Ordu ve yöresinde özellikle Müslüman nüfus miktarı hızlı bir biçimde yükselmişti⁵.

1455-1613 yılları arasında Ordu ve yöresinde az olan Hıristiyan nüfus; artış özellikleri itibarıyla durgunluk göstermektedir. Bu dönemde Hıristiyan nüfus daha ziyade yörenin iç ve yukarı kesimlerinde bulunan İskefsir ve Milas nahiyeleri, çok az miktarda Ordu-Giresun arasında yer alan Şemseddin ve Bozat nahiyeleri ile Bolaman'da bulunmaktadır⁶. Başlangıçta sahil kesimlerinde görülen ve zaten az olan Hıristiyan nüfus ilerideki yıllardaki tahrirlerde görülmemektedir. Hıristiyanların kalabalık olduğu noktalarda daha kolay tutunabildikleri, nüfusça az oldukları yerlerde daha kolay çözüldüklerini bunların ya savaşlarda öldürüldükleri ya da göç etmek zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır⁷.

1613 tarihinden önce, bugünkü Ordu'nun yerinde bulunan Bucak köyünde Türklerden başka etnik unsur bulunmadığı gibi, bölgenin merkezi olan iç kısımdaki Nefs-i Ordu'da da başka unsurlara rastlanmamaktadır⁸. XVIII. yüzyıl sonu XIX. yüzyılın başlarından itibaren yörede gayrimüslim nüfus ve oranı artmaya başlamıştı. Sahil kentlerindeki gayrimüslim nüfusun nispeten daha fazla oluşu veya zamanla (Ordu örneğinde olduğu gibi özellikle XIX. yüzyıldaki) artışı bu şehirlerin oluşumu ve gelişimi konusundaki asıl rolün ve ana unsurun onlara ait olduğu şeklindeki görüşlerin özellikle yabancı tarihçiler tarafından bilinçli, bilinçsiz hatta bazen kasıtlı olarak işlemelerine sebep olmaktadır. Bunu yaparken kentin veya yerleşim yerinin tarihi geçmişine bakılmadan, genelde nispi bir nüfus artışı ve bu kesimin kent içindeki belki Müslümanlara oranla daha yoğun olan ticarî faaliyetlerinin merkez alındığı anlaşılmaktadır. Şehrin kuruluşu veya kentleşmenin başladığı tarih bu noktada önem kazanmaktadır. Şehrin kuruluşunu, gayrimüslimlerin buraya geliş ve yerleşmeleriyle ilişkilendirenler

⁵ Ordu kazasındaki tahmini nüfus konusunda; 1455'te 36865, 1485'te 28415, 1520'de 54686, 1547'de 71792, 1613 yılında ise 72689 kişi olarak hesaplanmıştı B. Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, s.102; Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu*, Ankara 1996, s.18.

⁶ Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Tarihinden İzler*, İstanbul 2000, s.41-42.

⁷ B. Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, s.103.

⁸ B. Yediyıldız, *Ordu Tarihinden İzler*, s.74.

XIX. yüzyılın başlarını işaret ederken, müslim halkın etkisine işaret edenler bu tarihi daha da eskiye götürmektedirler⁹.

2- XIX. Yüzyılda Nüfus Gelişimini Etkileyen Hususlar

XIX. yüzyılda Ordu'da nüfus yapısına damgasını vuran temel olayların başında göçün geldiğini söylemeliyiz. Elbette bu asıl nüfus yapısının, tarihi süreçteki demografik gelişimini göz ardı edilmesi anlamına gelmez. Fakat asıl yapıyı etkileyen en önemli kavramın ve olayın "göç" olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. XIX. yüzyıl boyunca Müslümanların ve gayrimüslimlerin sahile ve merkezlere doğru olan göçü, buradan sahil boyunca batıya doğru olan göç, özellikle gayrimüslimlerin Müslümanlardan farklı olarak başka devletlere olan göçü, geri çekilmekte olan Osmanlı topraklarından -Kafkas ve Balkanlardan- Ordu kazasına gelen göç, sonunda gayrimüslimlerin hemen tamamen kazadan göçürülmeleri... Yüzyılın başlarından itibaren başlayan, önceleri yavaş fakat gittikçe hızlanan bir süreçte yaşanan bu göçler, Ordu'nun XIII. yüzyıldan beri devam eden Türkleşme olarak adlandırılacak ana demografik yapısının gelişimindeki en önemli hususu teşkil etmektedir.

Nüfus hareketlerinde etkili olan, şüphesiz birbiriyle doğrudan ilgili iki önemli husus ise; sahillerdeki kentleşme ve ticarileşmedir. Bölgedeki şehir ve kasabaların temeli, oralarda pazar veya panayırlar ikamesi ve cami, medrese, mektep vs. inşası gibi faaliyetler neticesinde XVIII asır veya daha sonraki dönemlerde atılmıştır¹⁰. Ordu kazasında Gayrimüslim nüfusun önce sayı, sonra oran olarak artmaya başlaması XIX. yüzyılın başlarına kadar gitmektedir. Dolayısıyla gayrimüslim nüfusun artışı ile kentleşmenin birbiriyle yakından ilgili olduğu görülmektedir. Ordu'nun, bugünkü yerinde 1780-1790'larda kurulmuş olduğu, 1834'lerde şehrin oldukça gelişmiş olduğu belirtiliyor.

Hiç kuşkusuz Avrupa merkezli ekonomik gelişmeler ve Batı ile yapılan ticaret, başlangıçta halkın bütün kesimlerine eşit şartlar sağlamış olmalıdır. Fakat zamanla, kapitülasyonlar, Batılı tüccarların ilişkilerinde gayrimüslimleri tercih etmeleri gibi sebepler sahil kentlerinde gayrimüslim nüfusa avantaj sağladı. Gayrimüslim nüfusun Anadolu'nun iç kısımlarından

⁹ Vital Cuinet ve Giresun Ermeni Okulu Müdürü Onnik Efendi'nin bu konudaki bilgileri için, İbrahim Dizman, *M. Sıtkı Can'a Armağan*, tarihsiz, s. 97-98; Ordu şehrinin bir Ermeni tarafından kurulduğuna dair X. De Planhol'un iddiaları ve karşı görüşler için bkz. B. Yediyıldız, *Ordu Tarihinden İzler*, s.71.

¹⁰ B. Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, s.26-36.

sahillere doğru olan hareketleri, XIX. yüzyılda hızlanmıştı. Sahil kentlerinin hızlı nüfus artışıyla desteklenen bu hareketler Trabzon, Giresun gibi liman kentlerine gelen Rumlar, bu kentlerde serbest girişime ve dış ticarete dayanan çok hızlı bir gelişme gösterdiler. Rum göçmen ve tüccarların hızlı bir şekilde Müslümanların yerini alması, köy ve kasabaların etnik bileşimini değiştirdi. Bu, önceden belirlenmiş bir kolonileşme planının gerçekleştirilmesinden çok, ekonomik fırsatların değerlendirildiği bir süreçti¹¹. Fakat sahil kentleri, gelişen nüfusları, okulları, hastaneleri ile bir kültür ve sanayi şehrine dönüşmeye başlayınca bu hareket bilinçli, kontrollü bir siyasî hareket ve plana dönüştü. Karadeniz’de bu Pontus hareketi olarak ortaya çıkmıştı.

Bu gelişmeleri tamamlayan diğer gelişme Tanzimat ve taşradaki uygulamalardır. Ordu sancağında gayrimüslimlerden bir takım kimselerin aşar memurlarından gördükleri bazı muamelelerden dolayı göçecekleri uyarısında bulunmuşlardı. Durumun araştırılınca gerçekte, bunun kaza ve nahiyelerin sınırlarının ve bağlı oldukları kaza merkezinin değiştirilmesinden doğan bir memnuniyetsizlik olduğu anlaşılmıştı¹². Tanzimat uygulamalarının kazadaki göçler üzerinde, dolayısıyla nüfus yapısındaki etkileri ayrıca araştırılması gereken bir konudur.

3-Ordu Kazasında Müslim, Gayrimüslim Nüfus ve Gelişimi

Osmanlı nüfusunun genel olarak XIX. yüzyılın ilk otuz yılında azaldığı, 1850 yılından itibaren tekrar artmaya başladığı kabul edilir. Gayrimüslim nüfus 1830’lu yıllardan sonra oldukça hızlı -muhtemelen yılda yüzde iki oranında- büyümeye başlamıştı. Müslüman nüfusun ise 1850 yılından sonra artmaya başladığına dair işaretler vardır¹³.

Anadolu nüfusu 1878’den 1911’e kadar yaklaşık yüzde elli büyüdü. Şüphesiz, büyüme bütün guruplar ve bölgeler arasında eşit olarak paylaşılmadı. Genelde Ermeni nüfusu daha yavaş bir oranda ve az miktarda artarken, Rum nüfusu hızlı ancak bir bütün olarak düşünülürse, Hıristiyan nüfusu da Müslüman nüfusu gibi artmıştır. Hızlı nüfus artışını çağdaş bir olgu olarak düşünenlere göre, Anadolu nüfusu, çok hızlı kabul edilebilecek bir oranda artmıştı¹⁴.

Anadolu nüfus yapısı içinde Trabzon vilayetinin yeri biraz farklıydı.

¹¹ K. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.87.

¹² BA, A.MKT.MVL, 133/13, 03.10.1861.

¹³ K. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.48.

¹⁴ J. McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, s.4.

Trabzonlular 35 yıl ile Anadolu'da en yüksek ortalama ömre sahiptiler. Yıllık ölüm oranı 0,029 doğum oranı ise 0,048'dir. Halkın daha sağlıklı olmasının nedeni, ekonomik faktörler, iklim ve Anadolu'nun diğer bölgelerinden daha gelişmiş tıbbi imkanlardan kaynaklanmaktadır¹⁵. Trabzon vilayeti genelinde toplam nüfusun % 81'ini teşkil eden Müslüman nüfus 1877'den 1914'e kadar geçen 37 yılda Anadolu ortalamasının biraz üzerinde % 65 oranında artmıştı. Bu artış yukarıda ifade edilen uygun iklim ve şartların getirdiği yüksek ortalama yaştan kaynaklanabileceği gibi buna dışarıdan gelen göçlerin ve muhacirlerin iskânının etkisi olduğu da açıktır. Vilayetin genelinde Rum nüfusun artış hızının Müslümanlardan daha fazla olduğu görülmektedir¹⁶. Bu artış sebebiyle 1878'de toplam nüfusun %14'ünü teşkil ederken 1914 yılında bu oran % 17'ye yükselecektir. Rum nüfusunun yaklaşık % 97'lik orandaki bu artışı, yaşam kalitesi, doğum oranı yüksekliği, keza göç olgusuyla ilgilidir ki bu nüfusun dışarı göç verdiği da unutulmamalıdır. Bu göçün önemli bir kısmını iç kesimlerden gelenlerin olduğu anlaşılmaktadır. Ordu kazasındaki nüfus ve bileşenlerine göre artış eğilimleri ise salnameler, 1882-1893 Sayımı ve 1914'te biten nüfus sayımlarından hareketle değerlendirilmiştir.

Ordu Kazasında 1869 salnamesine göre 68298 (erkek nüfusun ikiye çarpılmasıyla elde edilmiştir) kişi vardı. Bunun 53.478'i Müslüman nüfus oluşturuyordu. Müslüman nüfus 1869'dan 1914'e kadar geçen 45 yıllık sürede % 107 oranında büyüyerek 111.421 kişiye yükselmişti. Bu Anadolu ortalamasının üzerinde olan Trabzon vilayetinden de fazladır. (Rakamın yüksekliğinde sürenin/aralığın 8 yıl daha uzunluğu dikkate alınmalıdır, 1882 nüfus sayımından geriye doğru gittikçe nüfus verilerinin hata payının artmasından kaynaklanmış olabilir.) Anadolu ve vilayet ortalamalarının üzerindeki bu yüksek görünen nüfus artışının sebebinin göçler olduğu anlaşılmaktadır.

Ordu Kazasındaki Rum Nüfus 1869'da, yarısına yakını (%49) merkez kazada olmak üzere toplam 9.398 kişidir. Yine 1869'dan 1914'e kadar geçen 45 yılda Ortodoks nüfus % 100 oranında artmış ve 18.505 olmuştu. 1869 tarihinde kazada Rum nüfusun oranı %13.7 iken, 1904 yılında %11.9'a düşmüş, 1914 yılında ise biraz yükselerek % 13 olmuştur.

Genel olarak Trabzon vilayetindeki nüfus istatistiklerinin daha düzenli

¹⁵ J. McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, s. 18.

¹⁶ İstatistiki bilgi açısından Rum nüfus merkezleri Osmanlıların düzenli nüfus istatistiklerine sahip oldukları bölgelerdedir. Sahil şeridi alanlar, Anadolu'da kayıtların en iyi tutulduğu bölgeler olup Rumlar da bu bölgelerde yaşamaktaydılar. J. McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, s.84.

bir şekilde tutulduğu bilinmektedir. Keza Ermenilere ait kayıt ve istatistikler de çok iyi ve düzenli tutulmuştu. Osmanlı istatistiklerinde, 1869'dan 1918'e kadar düzenli bir ivmeyle -bazen de hızla bozulmakta olan Osmanlı-Ermeni ilişkilerine rağmen- Trabzon vilayetindeki Ermeni nüfusunda devamlı ve düzenli bir artış gözlenmektedir¹⁷. Vilayet genelindeki Ermeni nüfusu düzenli ve 1870'den 1914'e kadar geçen 44 yıllık sürede 32.798'den 68.269'a yükselerek, iki katından fazla (% 108 oranında) arttığı görülmektedir. Ordu Kazasında ise bu artış oranı çok daha yüksektir. Hatta guruplar arasında en hızlı artış oranı Ermeni nüfusa aittir. (1869'dan 1914' kadar geçen 45 yılda Ermeni nüfusu 5.422'den 12.349'a iki katından fazla (% 227,7 oranında) artacaktır. Ermeni nüfus artışındaki asıl sebebin yine göçlerden, özellikle Anadolu'nun iç kesimlerinden sahile ve batıya doğru olan nüfus hareketliliğinden kaynaklanmaktadır.

Bu süre içinde kaza genelindeki nüfus oranlarında ise (Ermeni nüfusun azlığı ve Rum nüfusun oran olarak daha az artmasını dengelediği için genel olarak Müslüman ve gayrimüslim oranlarında) fazla bir değişme olmayacaktır. Kazanın toplam nüfusunun % 78'ini Müslümanlar, %13'ünü Ortodokslar, yaklaşık % 8'ini de Ermeniler teşkil edecektir.

Nüfus dağılımı içinde en dikkati çeken hususun özellikle Ermeni nüfusu olmak üzere gayrimüslimlerin Ordu kaza merkezi ve köylerinde toplanmış olmasıdır¹⁸. (1869'da %50,3'ü merkez kazada iken, 1904 yılında bu oran %53,7 olmuştur.) Gayri Müslimlerin ilerleyen yıllarda (1869-1904) tüm kaza içinde merkez kaza ve köylerinde, merkez kaza içinde de köylerden ziyade Ordu şehir merkezinde toplanma eğiliminin arttığı görülmektedir. Bu eğilim sonucunda küçük de olsa Ermeniler lehine Rum nüfus aleyhine olarak bir değişme görülmektedir. Ordu kazasında cemaatler arasında yaşanan gerginliklerin sebeplerinden birisinin şehirde nüfus oranlarındaki değişme ve nüfus mücadelesi olduğu dikkate alınmalıdır. 1869'da merkez kaza ve köylerinde Rum ve Ermeni oranları toplam nüfus içinde % 20,1 ve %10 iken 1904 yılında bu oranlar %18,2 ve %14,4 şeklinde Ermeniler lehine bir değişme gözlemlenmektedir. Ordu merkez kazasında 1869'dan 1904'e kadar geçen 35 yılda Müslüman nüfus % 74,8, Rum nüfus % 63, Ermeni

¹⁷ J. McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, s.56.

¹⁸ Şehir merkezindeki nüfus oranlarına ait bilgiler V. Cuinet ve Onnik Efendi'ye aittir. Cuinet (1891) Üç Rum mahallesinde toplam 682 hanede 3067 Rum, 210 hanede 913 Müslüman, 280 hanede 1703 Ermeni ve 49 hanede 240 Protestan yaşadığını yazmıştı. Onnik Efendi ise 1912 yılında Ordu kasabasında 500 Türk, 500 Ermeni, 1500 Rum evi toplam 15000 nüfus olduğunu yazmıştır. İ. Dizman, *M. Sıtkı Can'a Armağan*, s. 108, 111.

nüfus ise % 116 artmıştı.

Kentleşmeyle beraber oluşan esnaf ve tüccar sınıfının sahillere doğru olan yeni göçleri özendirdiği açıktır. Fakat gayrimüslimlerin temsil ettikleri kentleşme ile birlikte, özellikle milliyetçi, dinî, entelektüel değerler ve batı ülkelerinin fikrî, siyasî hareket ve etkilerine daha açık hale gelmeleriyle sonuçlanıyordu. Kaldı ki bu konuda Osmanlı liman kentleri gerek gayrimüslimler gerekse de Müslümanlar için içerideki merkez ve kentlerden farklı bir yere ve öneme sahiptir. Liman kentleri, kentleşmenin en yoğun olduğu, göçlerin başladığı, bittiği, fikirlerin ve karşı fikir ve tepkilerin yükseldiği yerler olacaktır. Gayrimüslim nüfusun kent veya kent civarında bulunuşu, onların ekonomik, kültürel, sosyal olarak milliyetçi, ayrılıkçı, fikirleri ve bununla ilgili teşkilatlanmaların içinde hatta genelde başında yer almalarını sağlamıştır. En azından bu tür örgütlenmeler şehirli gayrimüslim aydınlar arasında daha yoğun olduğu söylenebilir. Karadeniz’de Ermeni faaliyetlerine sahne olmakla beraber, özellikle “*Pontus meselesi*” olarak çıkacak olan bu hareketlerin yetkililer tarafından takip edilmeye çalışıldığı görülmektedir¹⁹.

4-Bir Nüfus Dinamiği Olarak Ordu Yöresine Yapılan Göçler ve Etkileri

4.1-Gayrimüslim Göçleri

Bölgenin nüfusu ve sosyal yapısı üzerinde etkili olmuş göç hareketleri yalnızca Müslümanları değil gayrimüslimleri de içermektedir. Hatta nüfusa oranı ve yoğunluğu düşünülürse gayrimüslimler için daha geniş ve kapsamlı olduğu söylenebilir. Ordu ve çevresindeki gayrimüslim nüfus, takip edilebildiği 1613 yılına kadar % 3’ün altındayken, XIX. yüzyılın ikinci yarısında %18-21’ler seviyesine gelmesi, bu konuda tabii olmayan bir nüfus artışına işaret etmektedir. XIX. yüzyılda sağlık, güvenlik ve ekonomik şartların iyileşip doğum oranlarının yükselip, ortalama ölüm yaşının arttığı, yani tabii nüfus artışının haricinde bölgedeki nüfus artışının temel sebebinin göçler

¹⁹ 1888 yılında Ordu, Ünye ve Terme’de, Kirkor adlı bir Ermeni rahibin halkla görüşerek müfsid fikirler aşıladığı, rahibin dolaşmasına engel olunması için gerekli tedbirlerin alınması istendiğini görüyoruz. *BA, DH.MKT*, 1515/58, 25.06.1888, Trabzon Vilayetinden Adliye ve Mezahib Nezaretine; *1915 yılında Rus işgaline uğrayan Van’da Rusların Van valiliğine atadıkları Aram Manukyan, 1877 yılında doğmuş, Van dağlarında çete reisi olarka 1908 yılına kadar faaliyet göstermiş, yakalanıp idama mahkum edilmişti. Meşrutiyetin ilanı vesilesiyle kurtulan Aram, meslek değiştirerek öğretmen olmuş, önce Ordu’da öğretmenlik yapmış sonra Ahtamar havalisi okulları genel müdürlüğüne getirilmişti.* Mehmet Kanar, *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri*, 2001, s.297.

olduğu ifade edilmişti.

Ordu merkez ve sahiline doğru olan göç hareketlerini, yalnızca gayrimüslimlere ait bir hareket olarak nitelendirmek eksik ve hatalı bir yaklaşımdır. Gayrimüslim göçleri için belki daha yoğun bir göçten söz edebiliriz. Diğer nokta bu göç sonucu ortaya çıkan yapının Avrupa ticareti, tüccarı ve kapitülasyonlarıyla XIX. yüzyılda zamanla gayrimüslimlere tanıdığı avantajlarıyla onlar lehine bir fark yaratmasıdır. Bunun tabii sonucu arkadan gelenlere yeni fırsatlar yaratması ve sahillere ve merkezlere olan göçü teşvik etmesidir.

XIX. yüzyıla kadar, batı'ya ve sahillere doğru olan gayrimüslim göç hareketinin sebepleri olarak; “*gelişmiş fırsatlara ve daha güvenli olan bölgelere gidiş*”²⁰, “*17. yüzyıl sonrası Osmanlı-İran ticaretinde daha etkili olmaya başlayan Ermenilerin ticaret yolları boyunca yayılışı*”, “*iç kısımlardaki madenlerin kapanmasıyla birlikte gayrimüslimlerin sahillere doğru yönelişi*” veya “*kaynağını da en azından iki asırdan beri nüfus yoğunluğunun büyük olduğu Karadeniz'in güney-doğu sahilleri halkını sahilin daha batı kesimlerindeki, eskiden beri ağaçlı, bataklık ve yarı çöl ve ancak yakın zamanlarda iskan edilen kıyı delta ovalarına doğru iten büyük toprak kolonizasyonu ve göç hareketinin bir parçası*”²¹ şeklinde değerlendirilmelerde bulunulmuştur. Bu harekette ister tek başına isterse hepsi birlikte düşünülün, yukarıdaki veya daha özel sebeplerin bilinmesi ilişkilerin mahiyetini anlamayı kolaylaştıracaktır.

Gayrimüslimlerin yöreye olan göçlerinin on yedinci yüzyıl sonlarından itibaren başladığı, özellikle 19 yüzyılda hızlandığı ifade edilmektedir. Bunlar genellikle şehirlere ya da o zamana kadar boş olan güzlelere yerleşmişlerdir²². “*Ermenilerin Ordu'ya 18. yüzyılın sonlarında, Sivas, Karahisar ve Suşehri bölgelerinden geldikleri, ilkönce Bayramlı ve çevresine birkaç aileden ibaret ufak topluluklar halinde, büyük toprak sahiplerinin yanında yerleşmeye başladıkları ifade edilmektedir. Buradan gelişmekte olan Ordu Bucak kasabasına yerleşmeye başlamışlardı*”. Ermeni kayıtlarında 1850 yıllarında Ordu şehrindeki Ermenilerin 100-120 hane(yaklaşık 1000-1100 nüfus)kadar oldukları belirtilmektedir. Ordu Kasabasında 1852 yılında ilk

²⁰ J. McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, s.106.

²¹ X. De Planhol'ün görüşü için; B. Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, s. 55

²² B. Yediyıldız, *Ordu Tarihinden İzler*, s.47.

kiliselerini, 1860 yılında da ilkokullarını yaptırmışlardı²³.

Bir sahil kasabası olarak Ordu'ya yapılan göç ve yerleşmeyle ilgili olarak anlatılmakta olan yerel hikayeler de yine XIX. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlının genel görünümüne uygundur. Yani ıslahatlarla merkezi otoriteyi güçlendirmeye çalışan devletin, ayanlarla; ayanların birbirleriyle veya devletle yaptıkları mücadelelerde ortaya çıkan güvenlik, güç ve hakimiyet sağlama amacına yönelik çabalar arasında özellikle Tanzimat devriyle beraber Ermeniler şimdiki Ordu merkeze yerleşmiş veya yerleştirilmişlerdi²⁴.

Kazadaki gayrimüslimlerle ilgili olarak 1837 tarihli “*Nefs-i Ordu ve Bayramlı kazası nahiyelerinin köylerinin muhtar ve reayalarının kocabaşları ve kâhyalarının*” kaydedildiği defter, yöredeki gayrimüslim varlığı hakkında bir fikir vermektedir. Tanzimat döneminin merkezîyetçi yapı oluşturma çabalarının bir göstergesi olan defterde, guruplar halinde yazılan köylerde, Müslümanların muhtar-ı evveli, muhtar-ı sâni ve imamları, gayrimüslimlerin ise kocabaş ve kâhyaları kaydedilmişti. Ermenilerden, Bucak, İhtiyar, Şayib ve Uskara nahiyelerinde toplam 11 yerleşim yerinde 2 kocabaş ve 4 kahya, Rumlardan ise; Merkez, Bucak, Uskara ve Fermude nahiyelerinde 20 yerleşim yerinde 5 kocabaş ve 7 kahya kaydedilmişlerdi²⁵. Yine bu defterden, Rumların Ermenilere göre daha merkeze yakın ve merkezde yerleştikleri anlaşılmaktadır. Fakat yüzyılın ikinci yarısında bu durum Ermeniler lehine olarak değişecektir.

Tanzimat döneminde, gayrimüslimlerin kaza içine ve dışına doğru olan göç hareketlerinin takip edildiğini ve bunun için defter tutulduğunu görüyoruz. Fakat bu takip başlangıçta siyasi bir mahiyetten ziyade, göçler dolayısıyla tahsili güçleşmekte olan cizye vergisinin toplanmasıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Böyle bir defterde 09.05.1835’den 06.08.1838 tarihine kadar geçen üç yıllık süre zarfında Ordu’nun Ulubey nahiyesinden göç etmiş olan Ermenilerin, ayrıldığı köyü, gittiği yer ve düşen cizye sınıfı, (edna, evsat; alâ yoktur), ailedeki büyük küçük tüm erkek çocuklar adları,

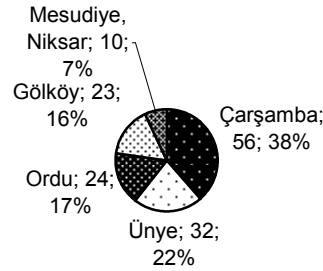
²³ 1875’ yılına kadar 350 hanelik küçük bir kasaba olan Ordu’nun, 120 hanesinin Ermeni evi olduğuna dair Onnik Efendi’nin iddialar için bakınız, İ. Dizman, *M. Sıtkı Can’a Armağan*, s. 105; S. Çebi, *Ordu Şehri Hakkında Derlemeler ve Hatıralar*, s.79.

²⁴ Ermeni ve Rumların Ordu kentinde nüfus olarak etkin olmaya başlamaları Trabzon valisi Osman Paşa’nın, yörenin iki ayan ailesinin birbirleriyle ve devletle olan ilişkilerinin sonucunda gelişen olayların sonucunda olduğu anlaşılmaktadır. Ayanlardan Şeyh ve Kadioğulları’nı ortadan kaldıran Osman Paşa, Bayramlı’daki gayrimüslim aileleri getirerek Ermenileri şehrin Boztepe eteklerine, Rumları ise sahil kesimine yerleştirdiği anlatılmaktadır. İ. Dizman, *M. Sıtkı Can’a Armağan*, s. 97-98; Sıtkı Çebi, *Ordu Şehri Hakkında Derlemeler ve Hatıralar*, İstanbul 2000, s.80.

²⁵ *BA, ML.CRD, Nu. 17, 07.08.1837.*

yaşları ve görünüşleriyle beraber kaydedilmişti²⁶. Aileleriyle beraber 147 kişinin kayıtlı olduğu defter, dar bir alana ve üç yıllık kısa bir periyoda ait bilgiler içerse de, göç hareketinin yönü, yoğunluğu hakkında bize bazı fikirler vermektedir. Bu 147 kişiden 56'sı Çarşamba'ya, 32'si Ünye'ye göç etmişti ki sahile ve batıya (tarım ve ticaret merkezlerine) doğru yoğun bir göç olduğu görülmektedir. Yine önemli bir kısmı (24'ü) kaza merkezi olan Ordu'ya, göç edecektir ki bu da ticari merkezlere doğru gidişi güçlendirmektedir. Yalnız 23'ü Gölköy'e, 10'u Mesudiye ve Niksar'a, iki kişi de kaza içinde başka bir köye göçmüşlerdi ki geriye doğru diye nitelendirebileceğimiz bu göç yönünün toplamı % 23'ü geçmemektedir.

Ulubey Nahiyesinden Ermeni Göçü
(1835-1838)

Ordu sancağı kazalarında İslam ve Hıristiyanlardan gayri meskûn bir çok aile olup bunların başkalarının sahip oldukları arazide çalıştıkları, durumu iyileşenlerin emlak ve arazi tedarik ederek ziraatla uğraştıkları belirtilmektedir. Bunların Akköy kazasında bulunanlardan bazılarının yabancı ülkelere veya diğer yerlere gitme düşüncesinde oldukları haberi alınmıştı. (bu olayın diğer bir yorumu ise üst düzeyde daha siyasal bir şekilde yapıldığı anlaşılıyor. O da bura halkının bağlı buldukları merkezin değiştirilmesine kızdıkları için başka ülkeler göç niyetinde buldukları şeklindedir?) Bunun üzerine bölgeye bir memur tayin edilerek durum araştırılmış ve bunların göç edeceklerine dair herhangi bir ipucu vermemişlerse de kendilerinden talep olunan kira bedellerinin yüksekliği, arazi sahipleri tarafından çıkarılan zorluklar ve istenilen yüksek bedeller sebebiyle huzursuz olmuşlar, ayrıca aşar memurlarının ellerinde bulunan ölçeklerin nisabından fazla olduğundan dert yanarak düzeltilmesini istemişlerdi. Bunun üzerine ellerindeki araziler için mutedil kira bedelleri ve nizami ölçülerle ayarlanacak ölçülerle alınacak

²⁶ BA, ML. CRD, Nu. 232.

vergilerin alınması için Ordu Kaymakamı Ali Paşa'ya yazı gönderilmişti.²⁷ Belgede topraksız, sonradan gelen zamanla yerleşen, hem Müslüman hem de gayrimüslim ahaliye işaret edilmektedir. Fakat merkezi idarenin zayıflaması neticesinde XVIII. yüzyıldan itibaren her bölgede olduğu gibi Karadeniz bölgesinde de ayanlar ortaya çıkmış, bölgede siyasi ve idari açıdan hakim duruma gelmişlerdi. Hıristiyan göçmen hareketinin arkasında yatan siyasi gayenin ve bunun uzun vadede ortaya çıkaracağı sonuçların farkında olmayan ayanlar, bu göçmen hareketini kolaylaştırıcı rol oynadılar. Devlet arazilerini göçmenlere icara vererek gelirlerini artırma yolunu tuttular²⁸.

Anadolu'nun iç kesimlerinden gelen bu göç hareketi XIX. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle siyasi merkezli olmak üzere sosyal ve ekonomik sebeplerle Anadolu dışına yönelmişti. Rusya'nın Kafkas politikası sebebiyle bölgedeki Müslümanları Osmanlı ülkelerine doğru gitmeye zorlarken, Karadeniz'deki gayrimüslim unsurları kendi topraklarına olan göçlerini teşvik etmesi, bölgeden gayrimüslim grupların Rusya'ya doğru göçünü hazırlamıştır. Anadolu'dan pek çok Ermeni ve Rum Hıristiyan ailesi yerleşme niyetiyle Kırım'a gitmişti. Seyahatleri sırasında yerel din adamları tarafından basılan ve Rus konsolosu tarafından seyahat evrakı olarak yasallaştırılan belgelerden yararlanıyorlardı. Bununla birlikte birçok göçmen Rum ailesi fikir değiştirip Türkiye'ye geri dönmeye karar vermişti. 1869 yılında Rumlar Sultana hitaben Türkiye'ye geri dönmek konusunda izin ve yardım isteklerini belirten bir mektup göndermişlerdi²⁹.

Gayrimüslimlerin sahillere doğru olan göçleri memnuniyetsizliklere rağmen devam ettiği anlaşılmaktadır³⁰. 1887'de Ordu kazasından 120'den fazla gayrimüslim (44 hane) Rusya'ya göç etmişti. Gidenlerin ekserisi Rusya'da yerleştikleri için bunların bedelat-ı askeriyeleri kefillerinden talep edilmiş, kefilleri de reddetmişlerdi. Yetkililer, bir taraftan verginin takibi ve kaybı önlemeye yönelik bazı tedbirler alırlarken, diğer taraftan bir kaza veya köy halkından toplu göç izinleri için Babîâli'nin bilgi ve müsaadesi olmadan

²⁷ BA, A.MKT.UM, 473/18, 21.05.1861.

²⁸ B. Yediyıldız, *Ordu Tarihinden İzler*, s.63.

²⁹ K. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.111.

³⁰ Örneğin 1890 yılında, Gümüşhane'de maden işletmesinde iş bulamamaları ve geçimlerini temin edecek araziye sahip olamamalarından dolayı 2000 Rum reaya hanesinin Rusya'ya hicret ettiği ve pek çoklarının da göç etmek arzusunda bulduklarına dair bkz. Nedim İpek, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya göçler (1877-1900)", *OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.6, Samsun 1991, s.131.

pasaport verilmemesi de kararlaştırılmıştı³¹.

Müslim-gayrimüslim ilişkilerinin yanında Ordu'da cemaatlerin birbirleriyle ilişkilerinde de bazı gerilimler yaşanmıştı. Bu konudaki örneklerden birisi Ordu'da Ortodokslarla Protestanlar arasında yaşanan kilise gerginliğidir. Ordu'da Protestanların misyonerlik faaliyetlerinin ne zaman başladığını bilemiyoruz. Fakat ilk defa 1872 yılında nüfus ayırımı ve mezarlık tahsisi için yetkililere başvurmuşlardı³². Nüfus verilerine bakıldığında, vilayet genelinde çok az oldukları fakat en hızlı artan cemaat oldukları görülmektedir. Ordu'daki Protestanlar 1893 yılında biten nüfus sayımında 288, 1904 Trabzon vilayet salnamesinde 520, 1914 nüfus sayımında ise 1211 kişi olarak görünmektedir.

Protestanlığı seçenler ilişkileri açısından koptukları cemaatle yan yana yaşamaya devam ediyorlardı. Fakat sosyal ve dinî ilişkilerin yara aldığı açıktır. Bu ilişkilerin bozulması Ordu ölçeğinde olduğu gibi nispeten küçük merkezlerde yaşanan cemaatler arası gerilim veya problemleri artırmış görünmektedir. Genelde Ermeniler üzerinde yapılan propaganda sonucu Ermenilerin mezhep ve cemaat birliğini bozan bu faaliyetler Ortodoksları da hedef almış veya etkilemişti. Protestanların gelişi ve artışı, cemaatler arası dengeleri ve Osmanlının klasik cemaat yapısını etkileyen yeni bir durumdu. Bu yeni durumu Cemaatlerin dini endişeleri yanında, Osmanlı yetkililerinin de var olan mevcut düzeni tehdit eden yeni bir durum olarak algıladıkları düşünülebilir. Çünkü yerel idare ve yetkililerin Protestanlar meselesinde Rumlardan yana bir tavır aldıklarına dair işaretler vardır.

Trabzon vilayeti dâhilinde Protestan faaliyetlerinin en canlı olduğu yerlerden birisinin Ordu olduğu anlaşılmaktadır. Trabzon İngiliz konsolos yardımcısı Alfred Biliotti, Ordu'daki Protestanların faaliyetleriyle yakından ilgiliydi ve İngiliz elçiliğine durumları ve faaliyetleri hakkında bilgi vermişti. Biliotti Nisan 1881'de yazdığı mektupta, Ordu'daki Protestanların sorunlarını önce gayri resmi bir şekilde, sonra da bir tavrıyla resmen,

³¹ Gelir kaybı üzerine hazine, yabancı ülkelere, ticaret veya ziyaret için gideceklere kuralı dairesinde izin verilmesini, fakat bir kazadan bu kadar hane halkının gitmesinin bunların bir daha dönmeyeceklerine işaret ettiğini, bundan sonra gideceklere vergi borcu olmadığına dair vergi dairelerinden tasdik ettirdikten sonra izin verilmesi, ve kefillerinden gidenlerin olmadıkları süre zarfındaki vergilerinin ödeneceğine dair garanti alınmasını önermişti. Fakat bunun hukuki ve diğer bir çok problemlere sebep olacağı için onun yerine Osmanlı Devleti'nden kesin bir şekilde ayrılan, hicret edecekler için vergileri dolayısıyla ilişkileri oldukları hususlar için vekil vasıtasıyla idare olunacak emlaki olduğu halde vekili işleyecek ve vergilerini ödeyeceğine dair taahhüt etmedikçe pasaport verilmemesi kararlaştırılmıştı. *BA, DH. MKT*, 1391/26, 10.01.1887.

³² *BA, Trabzon Vilayet Gelen Giden Defterleri(TVGG)*, Nu. 190, s. , 27.04.1872.

Trabzon valisi Sırrı Paşa'ya ifade ettiğini bildirmişti. Ordu'daki Protestanların, kiliselerinin ayrılma işlemlerinin devam ettiği yaklaşık bir aylık geçiş dönemi sırasında, Rumların kötü ve kaba davranışlarına ve baskılarına maruz kaldığını, yerel otoritelerin, kilise ve okulları kapanma tehlikesi altında kalan Protestanları koruyamadıklarını, kaza kaymakamının Vilayet tarafından gönderilen emirlere rağmen fazla bir şey yapmadığından şikayet etmişti³³. Ordu'daki Protestanların durumuna müdahale eden yalnızca İngilizler değildi. Protestanların hâmilliğini üstlenen diğer devlet olan Amerikan konsolosluğu da Trabzon valiliğine bir tahrir vermişti. Konsolosların 19 Nisandaki resmi tahrirleri üzerine Vali Sırrı Paşa, bu konuya konsolosların müdahalesini yersiz bulmuş, fakat konuyla ilgili olarak Ordu kaymakamlığına gerekli telgrafların çekildiğini beyan etmişti³⁴.

Anadolu'da 1893 Ermeni olayları, yalnızca hadiselerin yoğun bir şekilde cereyan ettiği yerleri değil, Ermenilerin yaşadığı alanları da doğrudan veya dolaylı olarak etkilemişti. Olayların merkezinden uzaklaştıkça farklı biçim aldığı, daha yumuşadığı, tepkilerin biçim değiştirdiği anlaşılmaktadır. Merkezde bu açık bir isyan, ayaklanma denemesi, olarak görünürken Ermeni nüfusun ve etkilerinin nispeten daha az olduğu vilayetlerde bu olaylar ve karşı tepkilerin farklı biçimlerde olmuştur. 1881 yılında Rum ve Protestanlar arasında yaşanan gergin ilişkilerin, 1894 yılında yeniden ve belki daha keskin olarak ortaya çıktığını görmekteyiz. Ordu'da olduğu gibi doğrudan Ermenilere karşı değil fakat özellikle onlarla ilgili olduğu için Protestanlara karşı gösterilen tepkilerin, aslında Ermeni olaylarına karşı gösterilen tepkiler olabileceği akla gelmektedir. Ordu kazasında yaşanan boyutu kilise anlaşmazlığı şeklindedir. En azından bu kilise meselesinin Ordu'daki cemaatler arası gerginliği artırdığı açıktır.

Ordu'da, daha önce de yaşanmış olan Ortodoks-Protestan problemini bu sefer daha da keskin olarak yeniden gündeme getiren olayın, Protestanların Ortodoks Rumlar arasında yaptıkları çalışmalar olduğu anlaşılma-

³³ Ordu'daki Protestanlar, Trabzon Protestan Ermenilerinin reisi aracılığıyla İngiliz ve Amerikan konsolosluklarına ulaşmışlardı. Protestanlar kiliseye giderken Rumların sözlü, taşlı saldırılarına, silahlı tehditlerine maruz kaldıklarını, başta Fidangouoglou Andrea, oğlu Nicola, Hadji Gorgon, Hatchika ve diğer bazı Rumların son pazar günü yapmış olduğu saldırılardan sonra kilise ve okullarına gidemediklerini belirtmişlerdi. Dahası resmen şikayet etmelerine rağmen mahalli yetkililerin mahkeme yerine işi nasihatle geçıştirdiklerinden şikayetçiydiler. Konsolos, Protestanların korunması ve failerin cezalandırılması için Trabzo Valisi Sırrı Paşa'dan duruma müdahale etmesini, telgraf emri göndermesini talep etmişti. Bilal Şimşir, *British Documents on Otoman Armenians*, Ankara 1989, Volume 2, s. 244-245.

³⁴ B. Şimşir, *British Documents on Otoman Armenians*, Volume 2, s. 245-246.

tadır. Zamanla sayılarının artması sebebiyle Ordu'da Rum Protestanların, kiliseleri inşa edilinceye kadar Ermeni Protestanlara mahsus kilisede ibadet etmelerine engel olunmamasını istedikleri görülmektedir³⁵.

Ordu kazasında Rum Protestan cemaati reisi Pandelidi'nin ev olarak kullandığı hanenin aynı zamanda okul ve ayin için kullanılmasına izin verilmesi için, cemaatin vekili Agob Boyacıyan Efendi tarafından bir takrir verilmişti. Fakat bu hanenin Ortodoks kilisesinin hemen yanında olması sebebiyle Rumlar tarafından zorluk çıkarılmaktaydı³⁶. İki cemaat arasında anlaşma sağlanamadığından mesele hükümete havale edilmişti. Bunun üzerine Protestanlar için Rum kilisesinden uzakta uygun bir yer bulunması kararlaştırılmıştı. Protestanlar, resmi muameleleri yapılmaya kadar bu hanenin geçici olarak ayin ve tedris için kullanılması için izin verilmesini istemişlerdi. Osmanlı yetkilileri kesin kararı, bekleterek (Meclis-i Mahsus Vükela kararıyla Adliye ve Mezahib Nezaretine yazılmamıştı) bu isteği Rum papazlara ve bazı muteber kişilere duyurmuştu. Fakat Rumlar tarafından yine reddedilmişti. Rumların Protestanları taciz etmeleri üzerine, bu tür hareketlere meydan verilmemesi Rum patrikliğine tebliğ edilmişti. Fakat bu sefer de Ordu kazasının Rum ahalisi kilise ve bir okullarını kapatıp anahtarlarını mahalli hükümete teslim ettiklerini Vilayete bildirmişlerdi³⁷.

Protestanların mabet ve okul olarak kullanmaya çalıştıkları Pandelidi'nin hanesine tecavüzlerinin arkası alınamamıştı. Pandelidi efendinin binayı Protestan cemaatine terk etmesi Rumların karşı çıkması sebebiyle mümkün olamamaktaydı. Satışını da kendisi kabul etmiyordu. Mahalli yetkililer iki cemaat arasında sıkışmış kalmıştı.³⁸

³⁵ BA, TVGG, Nu. 192, s. 55 , 10.01.1895.

³⁶ Bu konuda yalnızca Ordu'da değil, başka yerlerdeki ruhsatsız ibadethane ve Kilislerin de üzerine gidildiği anlaşılıyor. Keza Fatsa'nın Rum mahallesinde Lamriyani oğlu Konstantin'in hane olarak inşa ettiği binasının üst katını gizli olarak Protestan ibadathanesi, alt katını da erkek ve kızlar için okul olarak kullandıkları Ortodoks Rumlar tarafından yetkililere şikayet edilmişti. Resmi izin olmaksızın evlerin, okul ve kilise haline dönüştürülmesi yasaktı. Bunların tekrar eski amacına uygun olacak şekilde kullanılmasının sağlanması istenmişti. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, C.19, İstanbul 1989, s.167; Trabzon vilayetinin 20.05.1894 tarihli tahriratu; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, C.19, s.167.

³⁷ Anlaşmazlık, padişaha kadar yansımıştı. Anlaşmazlığın halli için Protestanların hangi milletten olduklarının araştırılarak bildirilmesi istenmişti . BA, İrade-i Hususiye, 1311.2.3/8. 07.06.1894; BA, TVGG, Nu. 192, s. 55 , 10.01.1895.

³⁸ Hatta, yaz başı olduğu ve Ordu halkı Çambaşı'na çıkmakta oldukları için mesele biraz durulmuş ve yetkililer biraz rahat nefes almıştı. Fakat yaz dönüşüne problemin çözülmesi gerektiği, Protestanların şimdilik kürsü etrafında dolaşmalarının, Rumların da haneye herhangi bir tecavüzde bulunmalarına engel olunması istenmişti BA, TVGG, Nu. 192, s. 55 , 10.01.1895.

Protestanların, geçici olarak Protestan Ermenilere mahsus kilisede ayin yapmalarına müdahale edilmemesi kaymakamlığa bildirilmişti. Pandelidi'nin hanesinin Rum Protestanları için mabet yapılması hususunda ise iki cemaat arasında niza ve fesad yaratacağından, başka bir hanenin kullanılması mahalline yazılmış ise de cemaatlerin liderleri Rum Pandelidi ile Rum Papaz Samvil tarafından zorluk çıkarılmaktaydı³⁹.

Merkezi hükümetin araya girerek anlaşmazlığın halli için çaba gösterdiği ve Ordu'daki Protestanlar için mabet yapılmak üzere Rum hanelerine uzak ve uygun bir yerde başka bir arsa seçilmişti. Hatta Rum ahali ve Ordu Metropolit vekili gönderdikleri telgrafla merkezi hükümete teşekkür etmişlerdi. Fakat cemaatler arasındaki ilişkilerin basit bir yer meselesinden daha derin olduğu, hele Ordu gibi küçük bir kasabada aralarındaki ilişkileri mesafe ayrımlarıyla belirlemenin mümkün olamayacağı açıktır. Çünkü anlaşmazlık çözülememiş şikayetler yine devam etmişti. Çabalara rağmen meseleyi bir türlü halledemeyen Osmanlı yetkilileri, şikayet ve memnuniyetsizliklerin kötü niyetli olarak işi daha da zorlaştırmak amaçlı olduğunu, dikkat edilmesini ve ilgili kişilerin uyarılmasını istemişti⁴⁰.

Problemi halletmek için merkezi hükümet Ordu'ya bir yetkili göndermişti. Yapılan çalışmalar sonucu anlaşmazlığın çözüldüğü fakat bu işte dahili ve tahriki görülen Metropolit vekilinin yeniden Ordu'ya iadesinin doğru olamayacağı ve yerine bir başkasının tayini için patrikhaneye yazı yazılması istenmişti⁴¹.

Merkezin meselenin çözüldüğüne dair iyimser tavrının Ordu gayrimüslimleri arasında pek geçerli olduğunu söylemeyiz. Cemaatler arasındaki gerginlik iyice artmış ve Protestan Okulu, Rum kadınlar ve çocuklar tarafından saldırıya uğramış taşa tutulmuş, yıkılmıştı. Merkezi yetkililer kadın ve çocukların tutuklanmasının doğru olmayacağını, valinin gürültüsüz bir şekilde işi güzellikle halletmesini istemişti⁴².

Mektebin tahribinde bulunan bazı Rumlar ve kadınlardan beşi tutuksuz olarak sorgulanmışlardı. Bunlar suçlarını itiraf ettikleri gibi, bu olayla ilgili olarak hiç kimsenin tahriki olmadığı, kendilerinin yaptıklarını, yeniden inşasına başlanırsa yine hücum edip yıkacaklarını beyan etmişlerdi. Protestanlar için yapılmaya başlanan mabet ve mektebin, binanın oradan kaldırılması için patrikhaneye "*irade buyurulmasına kadar*" süreceğini belirtmişlerdi. Olaya

³⁹ BA, TVGG, Nu. 188, s. 79, 12.01.1895. Şifre Telgraf.

⁴⁰ BA, TVGG, Nu. 188, s. 79, 19.02.1895. Şifre Telgraf.

⁴¹ BA, TVGG, Nu. 188, s.79, 09. 03. 1895.

⁴² BA, TVGG, Nu. 188, s. 79, 05.03.1895.

karışanlar adliyeye teslim edilmişti, yetkililer, binaya hücum edip yakanların ve bunu tahrik edenlerin, tabi oldukları Tokat Metropolidi aracılığıyla uyarılmasını istemişlerdi⁴³. Merkezi yönetimin tarafsız kalma isteğine karşılık, yerel yönetimin de bu meselede taraf olduğuna dair bilgi alınmış olmalı ki bu işte dahilleri olan Belediye reisiyle Rumlardan bir kaçının, vilayet merkezine çağrılarak “*tenbihat-ı şedidede bulunulması*” istenmişti⁴⁴. Protestanların mabet ve mekteplerinin inşasına mani olanlardan daha ziyade Ordu’da bulunan Marhassa vekilinin daha fazla zararı olduğu ve fesadı olduğuna dair şikayetler gidiyordu⁴⁵.

Bir taraftan yerel idare diğer taraftan merkezi hükümetin çabalarına rağmen halledilemeyen anlaşmazlığa, hamisi oldukları cemaatleri destekleyen sefaretlerin karışması işi iyice zorlaştırmıştı. Osmanlı yetkilileri, yerel idareden gelen “*kadınlar tarafından tecavüz ve teaddi vukubulmakta*” sözünün “*sefaretlerin itiraz ve ihtarlarını defe kâfi olmadığını*”, Protestanların, dini vazifelerini yapmalarına engel olanların durdurulması gerektiğini Trabzon vilayetine bildirmişti⁴⁶. Rum kadınların göstermiş oldukları zorlukları önlemek için gerekirse Orduya giderek her türlü tedbirin alınması istenmişti⁴⁷.

Rumların, 1893 sonrası Ermenilerin girişmiş olduğu ayaklanma denemesi karşısında onlara karşı yükselen tepkilerden faydalanmaya çalıştıkları, Ermenilerle ilgili kovuşturmayla uğrayan kilise ve okullar şeklinde ortaya çıkan tepkilerini Müslüman yetkililerle beraber gösterdikleri anlaşılmaktadır. Ermenilere karşı tepkilerin durulduğu, muhtemelen Protestanlarla ilgili anlaşmazlığın halledildiği, en azından Protestanlara karşı Rumların gösterdikleri tepkilerin dindirildiği, Ordu kazası Ermenilerinden gönderilen 10

⁴³ BA, TVGG, Nu. 188, 28.5.1895, Şifre Telgraf.

⁴⁴ Protestanların kilise ve okullarının inşasına engel olanların halktan çok, Orduda bulunan Marhassa vekili olduğu ve bu problemin devamında etkili olduğuna dair şikayetler gitmişti. Yerel idare bunların mektep ve kiliselerini, Elmalık mahallesinde seçilen arsa üzerinde yapılması gerektiğini bildirmişti. BA, TVGG, 188, s. 33/67, 15.5.1895. Telgraf; BA, TVGG, Nu. 188, 20.06.1895. Tahrirat.

⁴⁵ BA, TVGG, Nu. 188, 16.05.1895. Şifre Telgraf; BA, TVGG, Nu. 188, 21.05.1895. Ordu Kaymakamlığından Şifre Telgraf.

⁴⁶ BA, TVGG, Nu. 188, s.61, 13.07.1895; “...Ortodokslar bu binayı çekemediler. İki mezhep arasında bu olay büyüdü ve bağlı bulunduğu Trabzon vilayetine aksetti. Bunun üzerine Vali Kadri Bey Rumların ileri gelenlerinden Hacı Kakulidis, Hacı Gorgor... gibi tanınmış kimseleri, gönderdiği Rüşumat vapuru ile Trabzon’a celbetti ve neticede bu bina belediyeye devredildi. Buna karşılık Protestanlara başka bir yer gösterildi. Burada Protestanların bir okul, bir kilise ve bir de öğretmenevi vardı...”. İ. Dizman, M. Sıtkı Can’a Armağan, s. 110 dp.99.

⁴⁷ BA, TVGG, Nu. 192, s.79, 05.08.1895.

imzalı bir teşekkür telgrafından anlaşılmaktadır⁴⁸. Fakat cemaatler arası gerginlikler ve anlaşmazlıklar, hamiliklerini üstlenmiş olan, bunları destekleyen konsolos ve elçiliklerin müdahaleleri, Osmanlı yerel ve merkezi idaresini uğraştırmış, meşgul etmişti.

Ermeni kadınların Rusya'ya göç etmiş olan kocalarının dönmelerine ya da kendilerinin de gitmesine izin verilmesi için Sadarete yazmış oldukları mektup, Ordu yöresinden Rusya'ya yapılan Ermeni göçlerini özetlemekte ve bu göç hareketlerini, maruz kalanlar açısından anlamak için bize oldukça yardımcı olmaktadır. Ordu merkez ve köylerinde yaşayan babaları, eşleri veya çocukları Rusya'ya gitmiş olan Ermeni kadınlardan 38 imzalı bu mektup; satır aralarında işaret ettiği sosyal problemleri, sıkıntılarının dile getirilişi devlet karşısında duruşları açısından, Türk kadınlarından (hem sorunlar hem de dile getiriş üslubu açısından) bu gün de pek farklı olmayan bir üslupla yazılmıştır⁴⁹.

“...aşağıda imzaları olan cariyeleri Trabzon vilayetine bağlı Ordu kasabası ve civarında muhtelif köylerde meskun gürûh-ı ziraatdeniz. Babalarımız, biraderlerimiz, zevçlerimiz memleketimizde emr-i idare ve maişetçe gördükleri ızdırab ve müşkülât üzerine onbeş seneden beridir Rusya'ya gidip orada tütün vesair ziraat yahud birer tarik-i ticaret ile çalışarak bir iki sene zarfında kazandıkları birer mikdar mebaliğ ile yine hanelerine dönerek evvela birikmiş olan vergi borçlarımızı kapatmak, ikinci olarak cariyelerince zaruri ihtiyaçlarını görüb gözetmek ile saye-i...padişahide herkes halimizce hamd olsun yaşayub gece ve gündüz duadan gerüye durmuyorduk. İşte maruz-ı vechle dört beş sene önce yine Rusya'ya gitmiş babalarımız, biraderlerimiz ve zevçlerimizin dönüşleri hikmet-i hükümet üzere taht-ı memnuiyyete alındıktan sonra orada kaldılar ki, bu müddet zarfında bunlar seneden seneye çoluk çocuklarını unudub para göndermiyorlar. Malum buyrulacağı vech üzere Ordu kazamız ahalişi ötedenberü kendü ab ü 'âlem ve daire-i namus ve iffetde yaşadığı gibi mügayir-i rıza-yı... padişahi olarak hiçbir suretle lekelenmemiştir ki Rusya'da kalmış adamlarımız da bu meyandadır. 'Gözden uzak olan gönülden de uzak olur' darb-ı meselince

⁴⁸ BA, TVGG, Nu. 188, 02.01.1896.

⁴⁹ BA, A.MKT.MHM, 709/37, 20.03.1902.

malum-ı devletleri buyurulacağı vechle Rusya'daki ma'nen serbestiyetden esasen insanı kendüsüne celb eylediği mamafih memnuıyyet mevzuu adamlarımız kendilerine bir ser-rişte addeyledikleri hasebiyle biçare ve bî-kes kalmış analarının zevçlerinin ve bir takım masum çocuklarının fevt-i yevmiyelerine mahsus kazandıkları paraları turuk-ı gayri layikada sarf ederek gündün güne cariyelerini unudub değil para hatta mektub bile göndermeyerek kat'-ı alâka eylediler. Şu halde tohumsuz kalarak ziraatden mahrumiyetle kap ve kazana varınca satub, yedik, içdik. Fakat bundan böyle satılacak bir nesnemiz kalmadığından sûzişli ağlayışlarını kesmek için çocuklarımızın ellerine verecek bir dilim nân-ı aziz bulamıyoruz. Diğer taraftan bedelat-ı askeriye ve sair divan-ı miriyemiz tediyesinden tabii aciz kalarak seneden seneye müterekkimen bakayada kalıyor... ser-be-zemin tekrar tekrar hakpay-i sami-i cenab-ı devletlerine kapanarak maruz-ı ahval pürmelal-i umumiyeğimizden irade-i azade ile ihya ve çerağ buyurulmak üzere Rusya'da kalmış babalarımız, bira-derlerimiz, zevçlerimizi alıp birlikte yine karyelerimizde ubudiyet etmek için cariyelerine Rusya'ya güdüp gelmek yahud Rusya'da mukim Devlet-i Aliyye şehbenderhaneleri vasıtasıyla bunların bu tarafa sevk etmek cihetlerden birisine müsaade ve irade buyurulmasını veliyyülnimet bî-minnet padişah fukara ve tebeaperver efendimiz hazretlerinin başı için olsun ağlayarak arz ve istirhamına cesaret olunur..."

Elbette ki mektubu yazarlar açısından bu isteklerin dile getirilişi sosyal, ekonomik problemleriyle, çektikleri sıkıntılarla adeta günümüz Karadeniz kadınlarının dertlerine ait bir kesit sunmaktadır. Fakat göç edenler, gittikleri yerlerdeki örgütlenmeleri, taşıdıkları veya buradan aldıkları fikirler sebebiyle, geri döndüklerinde devletin durduğu yer ve yaratacağı sonuçları açısından tehlikeli görülmüşlerdi. Ne olursa olsun bağlantıları dışarıda olan bütün hareket ve isteklerin masum olmadığı, en azından kalmadığı söylenebilir. Ülke dışına çıkan, milliyetçi, bağımsız devlet fikirleriyle örgütlenen veya örgütlendirilen, gittikçe siyasileşen, politize olan hareketlerini, ülke dışından yöneten ve yönlendiren Ermenilerin, hele ki II. Abdülhamid'in sıkı denetim ve kontrol arayışları içerisinde, yalvarışlarla dolu bu dilekçenin etki etmesi veya anlam bulması elbette zordu. Nitekim karar, Rusya'dan gelecek Ermenilerin Osmanlıya kabullerinin yasaklandığı,

bunların geri dönemeyecekleri, bu sebeple Osmanlı tabiiyetinden düşürülüp bir daha dönmek üzere kadınların velilerinin yanlarına gitmesine izin verilebileceği (verilmesi gerektiği) şeklinde olacaktır. Fakat bu kadar kadının birden tabiiyetten düşürülüp göç etmelerine izin verilmesinin dikkati çekeceği ve problem yaratabileceğini gören yetkililer, kadınların toptan değil, bölümler halinde göçlerine izin verilebileceğini ifade etmişlerdi⁵⁰.

Ordu ve çevresinden batıya doğru gayrimüslim göçü devam etmişti⁵¹. Karakiraz maa Musa Karık köyünde yaşayan Ermenilerden 24 imzalı bir dilekçede “*köyde arazileri olmadığı için zor şartlarda yaşadıkları, buna artık tahammülleri kalmadığı*” gibi ekonomik kaygı ve gerekçelerle, boş yerler olduğunu duydukları Sinop ve çevresinden ve kendilerine nüfusları adedinde yer gösterilerek iskân edilmek istediklerini bildirmişlerdi. Fakat Kastamonu vilayeti Sinop ve çevresinde yer olmadığını bildirmiş, teklifleri reddedilmişti⁵².

Muhacirlerin iskânı için dağıtılan topraklar arasında gayrimüslimlerin bıraktıkları ve boşalttıkları araziler de vardı. Fakat uzun yıllar sonra da olsa geri dönmek isteyen veya bıraktıkları arazilerin bedellerini almak isteyenler çıkabiliyordu. Bu geri dönüşün arkasında siyasi teşvik ve propagandaların olduğu söylenebilir. 1913 yılında, Taşbaşı Orta mahallesinden olan Berberoğlu Artin, Delikkaya köyündeki arazisinin Batum göçmenlerine verilmiş olduğunu ifade ederek bedelin veya iadesini istemişti⁵³. Yapılan tahkikatta gerçekten tapulu arazisinin muhacirlere tahsis edildiği ortaya çıkmıştı. Rusya’da yaşadığı için arazilerinin tahsisinden haberdar olmadığını ifade eden Berberoğlu Artin, 1886 yılında tahsis edilmiş olan arazilerin üzerinden yirmiyedi yıl geçtikten sonra başvurmuştu. Yetkililer uzun yıllar muhacirlerin tasarrufunda kalmış ve imar edilmiş olan toprakların iadesinin artık mümkün olamayacağını, kabul ettiği takdirde bu arazilerinin yerine kendisine boş arazi verilmesini, kabul etmediği takdirde bedelinin ödenmesini kararlaştırılmıştı⁵⁴.

4.2-Müslüman Göçleri

Osmanlı devletinde XIX. yüzyılda ortaya çıkan Müslim-gayrimüslim

⁵⁰ BA, A.MKT.MHM, 709/37, 26.05.1902, Dahiliye ve Hariciye Nezareti Tezkereleri.

⁵¹ Ordu Kazasından Rum cemaatinden 21 hanenin Düzce kazasında Büyükpınar adlı yere göçleri ve burada bir kilise inşası için izin istedikleri görülmektedir. BA, İrade Adliye ve Mezahib, 12, 02.02.1896.

⁵² BA, DH. İD, 85/16, 10.05.1911.

⁵³ BA, DH.İD, 160-1/29, 23.02.1913.

⁵⁴ BA, DH.İD, 160-1/29, 25.02.1913, Şuray-ı Devlet Mülkiye ve Maarif Dairesi.

ikiliğinin siyasi bir yön kazanmasında göçlerin oldukça önemli etkisi olmuştur. Yerlerinden sökülüp atılan göçmenler, başlarına bu felaketin Çerkez, Tatar, Abaza v.s oldukları için değil, Müslüman oldukları için geldiğini biliyorlardı. Göçler, Osmanlı devletinde Müslümanların sayısını çok artırdığı gibi, Çerkes, Boşnak, Giritli gibi dar çerçeveli yerel kimliklerin üstünde ve tarihi İslam ve cemaat kimliğinin ötesinde, çok daha geniş modern siyasi anlamı “*milli*” bir Osmanlı-Müslüman kimliği ve benliğinin doğmasına yol açmıştır. Bu göçmenler ve yerli halk Osmanlı hukuk kültürünü paylaştıkları için kaynaşmaları kolay olmuştur⁵⁵.

Anadolu'nun kuzeydoğu bölümü XIX. yüzyılın ikinci yarısında büyük çaplı bir etnik değişimden geçti. Çeşitli Kafkas toplulukları 1853 yılından sonra Anadolu'ya göç etmeye başladılar. 1878 yılından sonra Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya'ya verilmesinden sonra Dağıstanlılar, Çeçenler, Gürcüler, Lazlar ve bir kısmı Türk kökenli ancak çoğu Kafkas soyundan gelen başka pek çok Müslüman topluluk yerleşmek üzere Anadolu'ya geldi⁵⁶. 1870 Tarihli Trabzon vilayet salnamesinde Kafkasya'dan göç edenlerle ilgili olarak nüfus verilerine rastlanmaya başlıyor. Fatsa ve Ünye'de Çerkezlerden 442 hane ve 1474 erkek nüfusun yerleştirildiği görülmektedir. Ordu Kazası dahilinde ise aynı tarihte yalnızca Perşembe nahiyesinde 10 hane ve 50 erkek nüfus görünmektedir. 1875 Tarihli Salnamede ise Ordu merkez kazasına 30 hane ve 150 erkek nüfusluk bir göçmen grubu daha yerleştirilmişti⁵⁷.

Ordu yöresine asıl büyük göçler 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi sonrası geldi. Aslında kaza normal şartlar altında bile dışarı göç veren bir bölgeydi. Aslında Ruslar Kafkasya'dan gelen göçlerin “*kendi sınırlarından hayli uzağa, Erzincan, Tokat, Amasya ve Samsun*” hattının gerisine yerleştirilmesini istemişlerdi⁵⁸. Fakat muhacirlerin uzun yola dayanamamaları, ileride sınırlarda yapılacak değişimlerde geri dönme veya döndürülme kaygısı v.b sebeplerle muhacirler Anadolu'nun kuzey başta olmak üzere çok geniş bir coğrafyasına yerleştirildiler. Bir taraftan bölgeye göçmenler yerleştirilirken diğer taraftan hem göçmenlerden hem de yerli halktan başka bölgelere veya ülkelere göç devam etmekteydi. Özellikle hem Müslüman hem de gayrimüslim kesimler için göçün ana yönü batıydı.

Göçlerin iskan edildikleri alanlar, tarıma uygun boş alanlar Ordu coğ-

⁵⁵ K. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.22.

⁵⁶ K. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.98.

⁵⁷ 1870 Tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi, s. 88,89; 1875 Tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi, 99-100.

⁵⁸ K. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s113.

rafyası için Merkez ve merkeze yakın olan alanlardı. Bu alanların bir diğer özelliği yine Ordu kazası için gayri Müslimlerin nispeten daha yoğun oldukları bölgelerdi. Dolayısıyla gayrimüslim göçleriyle onların boşalttıkları alanlar da göçmenlerle doldurulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Ordu kazasına Batum ve çevresinden (Çürüksu) gelen muhacirler, 1886 yılında 1034 hanede 4254 nüfusun kesin iskânları yapılmıştı. Bu iskânların büyük kısmı merkez kaza ve Perşembe nahiyesine olmuştu. İskân edilerek kurulan köy ve mahallelerde ihtiyaca göre cami, mescid, mektep ve medrese binaları inşa edilmişti⁵⁹.

Ordu ve yöresinde Müslüman nüfusun artışı, bu yöreye yerleştirilen muhacirlerle birlikte, gayrimüslim nüfus artış oranını ancak yakalayabilmişti. Dolayısıyla muhacir göçlerinin ve iskânın bölgedeki nüfus dengelemini, en azından, koruyan bir rol oynadığı anlaşılmaktadır.

Hiç kuşkusuz milletleşme sürecinde göçmenlerle yerli halk arasındaki ilişkiler kolay olmadı. Başlangıçta ortaya çıkan uyum problemleri, ekonomik sıkıntılar, sosyal ve kültürel farklılıklar bu bütünleşmeyi güçleştiriyordu. Devletin göçmenlerin ekonomik, sosyal problemlerinin uğraşması yanında onların yerli halkla birlikteliğini sağlayacak tedbirler alma gibi farklı problemlerle uğraşmak zorunda kaldığı da açıktır. Bunu yükselen Hıristiyan mezalimi tepkileri ve milliyetçiliğe doğru giden ortak duygularda bulunduğu söylenebilir.

1877-1900 yılları arasında Anadolu'ya gelen göçmenlerin iskân edilebilmesi için sürekli arazi üretmek gerekliydi. Gelen göçmenlere miriye ait boş araziler, vakıf toprakları, atıl durumdaki askeri bölgeler, meralar, miri çiftlik arazileri ve korular göçmenlere tahsis edilmişti. Göçmenlerin ihtiyaçları karşılanamayınca, tarıma ve iskâna elverişli olmayan yerlerin yerleşime açıldığını görüyoruz. Ayrıca Rusya'ya göç eden tebaanın terk ettiği toprakların da göçmenlere dağıtılması yoluna gidilmişti. Ancak atıl durumda bulunan toprakların bir kısmının mütegalibenin elinde olması iskân faaliyetlerini aksatıyordu. Zira bu gibi yerleri tasarrufunda bulundurmamak isteyen mütegalibe, yerli ahaliyi göçmenlerin üzerine saldırmakta ve iskân bölgelerindeki huzur ve asayişin bozulmasına sebep olmaktadır⁶⁰.

Batum göçmenlerinden olan ve 1879 tarihinde 96 hanede 485 kişi olarak gelen 'Osmanlı toprağında din-i mübin ile müşerref olmak üzere'

⁵⁹ N. İpek, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)", s.112; *BA, DH. İD*, 79/703, 01.07.1886 Tarihli Defter ve 24.11.1886, tarihli irade. V. Cuinet, göçmen sayısını 8000 olarak ifade etmişti. İ. Dizman, *M. Sıtkı Can'a Armağan*, s. 109.

⁶⁰ N. İpek, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya göçler (1877-1900)", s.121-122.

Bolaman nahiyesinin Hasancık karyesinde iskân ettirilen ve 6000 dönüm arazi verilen göçmenler, arazilerinin ormanlık, yüksek, taşlık olduğu, ziraata elverişli olmadığı, mecbur kaldıkları için orman alanlarını keserek açtıkları, tarla haline getirdikleri arazinin bir süre sonra kullanılamaz hale geldiğini, çok zor durumda kaldıklarını, “açlık yüzünden maazallah her türlü fenalığın zuhur edebileceğini” ifade ederek, kendilerinin ya Fatsa’da mandıra arazi-sine veya Perşembe nahiyesinden Hazinedarzadenin Kerimesi olan Hacı Ziyeti Hanımdan boş kalan arazilere yerleştirilmelerini istemişlerdi. Daha önce defalarca başvurdukları halde bir sonuç çıkmadığını ifade ediyorlardı. Hacı Hanımdan boş arazilerin muhacirler için tahsis edildiği ve arazi kalmadığı gerekçesiyle Trabzon vilayetinden gelen yazıyla bildirilmişti⁶¹.

Göçmenlere verilecek araziler hususundaki bir diğer şikayet konusu da yerli ahalinin kullanmakta olduğu bir kısım arazilerin göçmenlere tahsis edilmesiydi⁶². İdare, tasarrufları altındaki araziye muhacir iskânının mümkün olamayacağını ancak, kendi ziraatlarıyla hayvanlarına ve baltalıklarına mahsus olan yerlerden uzun yıllar boş kalan mahallere muhacirin iskânı talimatı verildiğini bildirmişti. Muhacirler iskân edildikçe şikayetlerin arttığı fakat hukuk içinde kalmak şartıyla bu tür şikayetlere itibar olunmaması gerektiği Trabzon vilayetine bildirilmişti⁶³. Bu arazi probleminin daha büyük bir şekilde hissedilmesinin sebeplerinden birisi yerel ileri gelenlerin de meseleye dahil olmalarından kaynaklanmaktaydı. Bolaman’ın Zavi köyünde tapulu arazilerinin Çürüksulu Ali Paşa tarafından zorla alınarak muhacirlere verildiğine dair şikayetler gelmişti. Yapılan incelemede arazilerin ziraat yapılmayan, pırnallık ve kızıloluk boş arazi olduğu ve altı yıl önce iskân-ı muhacirin memuru vasıtasıyla muhacir iskân edildiği, muhacirlerin bunların üzerinde evler yaparak imar ettikleri anlaşılmıştı. Dahası yapılan incelemede tapular üzerinde oynandığı ve arazi miktarının muhacirlere verilen arazileri de içine alacak şekilde genişletildiği ortaya çıkmıştı. Burada asıl dikkati çeken husus bunun bölgenin ileri gelen (eski ayan) ailelerine mensup olanlar tarafından yapılmasıydı. Giresunlu Cedarzade dilekçesinde bir başka konuya

⁶¹ BA, DH.İD, 160-1/31, 02.03.1913; Osman Paşa’nın torunu olan Hacı Hanım’ın 1897 yılında Samsun’dan gelerek, Osman Paşa’nın varisi sıfatıyla Paşa’ya ait toprakların bir kısmını sattığı, Ordu’da Ermeniler için mezarlık yeri bağışladığına dair bilgiler için bakınız, İ. Dizman, *M. Sıtkı Can’a Armağan*, s. 97-98

⁶² Özellikle boş arazi bulma sıkıntısı sebebiyle, yerli ahali tasarrufları altında olan, ziraat yapmadıkları fakat hayvanları veya yakacakları için kullandıkları yerlerin zorla ellerinden alınarak muhacir iskanına tahsis edilmesinden şikayet etmekteydiler. BA, DH. MKT, 1338/62, 06.02.1882 tarihli Telgraf.

⁶³ BA, DH. MKT, 1338/62, 18.02.1882.

daha dikkati çekmişti. O da aslında çok daha önce verilmiş olan dilekçelerinde topraklarına müdahale edilmemesi emri verildiğini fakat meseleyi yerinde incelemeye gelenlerin Çürüksulu Ali Paşa'nın tesir ve nüfuzundan korkarak bir şey yapamadıklarından dert yanmaktaydı⁶⁴. Bölgeye muhacirleri temsilen yeni bir güç ve nüfuzla gelen Çürüksulu Ali Paşa'nın, yerel ayanlarla karşı karşıya geldiği, onların nüfuzlarını kırdığı, en azından yerel dinamikleri etkilediği anlaşılmaktadır.

Ordu'da yaşanan münferit hadiseler de yerleştirilen muhacirlerle yerli ahali arasında zaman zaman sertleşen ilişkiler hakkında bilgiler vermektedir. Cinayetle mahkum Gürcü firarilerin adamlarıyla evini basarak hemşiresini kaçırdığından ve 20 gündür zulmettiklerinden şikayet eden Nasuhbeyzade'nin Ordu kaymakamlığını da aşır Trabzon Valisine ve oradan Dahiliye Nezaretine kadar uzanan yardım isteğinin arkasında bazı gerçeklere işaret ediyordu. Nasuhbeyzade "*Gürcü ümerasından adliye ve devair-i saireye olan tesirinin bunca müracaatlarımızı tesirsiz bıraktığından vilayete müracaat etmek zorunda kaldığını*" bildiriyordu⁶⁵. Bu olay basit bir kız kaçırmanın ötesinde, Gürcü göçmenlerin kazada artan etkilerine ve özellikle güvenlik birimlerindeki etkili nüfuzlarına -ve belki bu nüfuzu ileri gelen ailelerle kuracakları akrabalık ilişkileriyle pekiştirmeye- en azından yerli halk ile göçmenler arasındaki anlaşmazlıklara ait bir kesit sunmaktadır.

5-“Birlikte Yaşama Tecrübesi”nin Bitişi

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıla gelinceye kadar, farklı etnik kökenden ve farklı din ve mezheplere mensup toplulukları, “Osmanlı barışı” altında barış ve huzur içinde yaşatabilmiştir. Bu düzen XIX. yüzyıldan itibaren bozulmaya başlamıştır. XIX. yüzyıl, özellikle ikinci yarısında artarak devam eden bir çabayla, bu çok dinli, dilli yapıyı bir arada tutmak için çalışmalar, düzenlemeler yapıldı. Fakat bütün bu çalışmalara rağmen imparatorluk toplumunda ilişkiler gittikçe kırılmaya uğradı. Bu kırılmanın izlerini yaşanan olaylarla bir vilayet ve kazadaki toplumsal çözülmeyi veya bu çözülmeye yardımcı olan dönüm noktalarına ait işaretleri takip etmek mümkündür.

Gayrimüslimler tüm Osmanlı devletinde olduğu gibi Ordu kazasında da Tanzimat ve özellikle Islahat Fermanı sonrası, yerleşim özellikleri itibarıyla kent merkezlerinde nüfuslarının üzerinde bir temsil ve etkiye sahip olmuşlardı. Ordu kazasında dönemin kanun ve nizamlarına uygun olarak

⁶⁴ Dilekçe "*Hazinedarzade Hacı İbrahim Beyle müştereken ba-tapu...*" Giresunlu Cedarzade? Ahmed tarafından verilmişti. BA, DH. MKT. 1335/54, 16.06.1886.

⁶⁵ BA, DH.EMN, 66/6, 05.02.1914; Ordu Kaymakamlığından Dahiliye Nezaretine.

Dava, Belediye ve Kaza İdare meclislerinde gayrimüslimler temsil edilmişlerdi. Ortaya çıkan bu görüntü ve şehirlerde oynadıkları roller, onların Müslümanlar “karşısında” çok güçlü bir şekilde temsil edilmeleri, genelde onların nüfuslarının olduğundan daha çok görme gibi bir yanlış algılamaya sebep olmuştur. Sonuçları açısından yabancı temsilci, tarihçi ve seyyahların bu yönlü vurgulamaları onların bölge tarihi üzerindeki etki ve rollerini yükseltme, yüceltme ve artırma konusunda bir avantaj sağlamaktadır. Kaldı ki gayrimüslimlerin yerel yönetimlerdeki bu temsil edilişleri, Osmanlı Devleti’nin çağdaşları olan komşularından çok daha ileri düzeydeydi. Elbette ki bu ticarî ve siyasî olarak gittikçe öncelikli hale gelen konuları Müslüman tepkilerini beslemiştir.

Kaza idare, Belediye ve Dava meclislerinde görev alan Müslim ve Gayrimüslimlerin dağılım, süreklilik ve oran bakımından bir incelemeye tabi tutulmaları gerekmektedir. Fakat ilk bakışta gayrimüslimlerin memuriyetlerde daha uzun süreli ve tutarlı olarak görev yaptıkları izlenimi doğmaktadır. Kurumlarda uzun yıllar boyunca üyelik yapmış olanlar, şehir yönetiminde bir devamlılığı simgelemektedir. Müslüman kesimde memuriyetlerdeki değişim ve dağılım daha fazla olarak görünmektedir.

Gayrimüslimlerin kentteki ekonomik durum ve görünüşleri klasik Osmanlı liman kentlerinde olduğu gibi özellikle esnafılık ve ticaretle uğraşan, kentin ticari hayatında sahip oldukları nüfusa oranla çok daha fazla rol oynayan bir konuma sahiptirler.

Şehirde Rum ve Ermenilerden büyük sermayeli tüccarlar vardı. Bunlar sayı bakımından az olmalarına rağmen ihracat ve ithalat işlerinde ön sıralarda bulunuyorlardı. Bilhassa ithalatta rakipsiz oldukları için piyasaya hakim duruma gelmişlerdi. Esasen halkın un, pirinç, şeker, çay, kahveden giyeceğine, kâğıdından boş çuvalına, bahçe telinden sac, teneke, kalay ve hatta Marsilya tipi kiremide ve yumurta talaşına kadar hemen en önemli ihtiyaç maddeleri yurt dışından bunların vasıtasıyla getirtiliyordu⁶⁶.

Ordu şehrindeki ticari faaliyetler, ağırlıklı olarak, dış ülkelere ithal edilen çeşitli emtiaların toptan ve perakende satışları, kazada yetiştirilen mahsullerin iç ve dış pazarlara sevk ve ihraç edilmeleri üzerinde toplanmıştır. Üreticinin Ordu piyasasına getirdiği ürünler burada çoklukla Müslüman tüccarlar tarafından satın alındıktan sonra, şehirdeki gayrimüslim tacirlere devrediliyor, onlar da yurt dışına ihraç ediyorlardı. İlk yıllar ihracat işleri tamamen şehirdeki gayrimüslimlerin inhisarlarında ve imtiyazında iken II.

⁶⁶ Sıtkı Çebi, *Ordu Şehri Belediye Tarihi*, Ordu 2004, s.247.

Meşrutiyetten hemen önceki yıllarda bazı Müslüman tüccarlar da dış piyasalara doğrudan mal satabilmek imkanına kavuşmuşlardır⁶⁷. Bu süreç II. Meşrutiyetten sonra artarak devam etti.

Olayların taraflarca farklı algılanışına ait örneklerden birisi de 1883’de Ordu çarşı yangını ve sonrası gelişmelerdir⁶⁸. Yangından sonra şehrin çarşı ve merkezi yeniden yapılması için çalışmalar başlatılmıştı. Bunu yaparken cadde ve sokakların genişletilmesi için gerekli çalışmalar yapılmak istenmişti. 1894 yılında dönemin Belediye başkanının ısrarla yapmak istediği bu uygulamalar -bazı Müslümanlar da olmakla birlikte- özellikle gayrimüslimlerin muhalefetine maruz kalacaktır. Yanan çarşıdaki işyerlerinin bir kısmı da ekonomik faaliyetlerin yoğunluğu gereği gayrimüslimlere aitti. Hatta şehirdeki ticari potansiyelleri düşünüldüğünde çarşıda nüfuslarının üzerinde daha fazla gayrimenkule sahiptiler. Gayrimüslimler, arsalarının Türkler tarafından zorla alındığını ileri sürmüşler, hatta binası yanmayan Rumlar dahi bu işe dahil olmuşlardı. Belediye Başkanı Süleyman Ağa’yı Rum metropolidi vasıtasıyla yabancı konsolosluklara şikayet etmişlerdi⁶⁹. Belediye Başkanı Süleyman Ağa’nın şehrin yeniden yapılandırılması ile ilgili gayrimüslimlerin muhalefeti aşmaya çalışırken, konsolosların şikayetleri önce Trabzon valiliğine sonra da “*Hıristiyan tebaanın mallarının Müslümanlarca gasbedildiği*” şeklinde, Patrikhane baskısıyla Babıaliye kadar ulaşmıştı. Sonuçta valinin uzlaşmacı bir tavır alarak, Babıali üzerindeki baskıyı da azaltmak üzere Belediyeye planda bazı değişiklikler yapılması tavsiyesinde bulunduğu anlaşılmaktadır⁷⁰. Bu şikayetler konusunda gayrimüslimlerin baskı yapmalarının altında şehirdeki arsa yağmacılarının etkili olduğu söylenebilir. Tıflı Efendi, belediye başkanlığı sırasında bazı eşraf ve arazi yağmacılarını Trabzon vilayetine şikayet etmişti. Dışarıdan yapılan bu tür siyasi müdahaleler, bazen sorunların çözülmesini güçleştirdiği gibi, toplumların birbirlerine karşı besledikleri tepkileri de iyice artırdığına şüphe yoktur. Diğer önemli bir husus ise aynı olay üzerinde tarafların sosyal ve ekonomik ilişkiler bakımından nasıl farklı algıladıkları ve farklılaşmaya başladıklarını göstermektedir.

Buna bağlı olarak yaşanan ve gelişen süreç ve olaylar da bu ayrımı

⁶⁷ S. Çebi, *Ordu Şehri Belediye Tarihi*, s.144.

⁶⁸ Ordu yangını ve şehirleşme konusundaki etkileri hakkında, N. S. Mayda, “Altmış Yıl Evvelki Ordu”, *İktisadi Uyanış*, I/1, İstanbul 1949, s.57,73-75; İ. Dizman, *M. Sıtkı Can’a Armağan*, s. 106,

⁶⁹ S. Çebi, *Ordu Şehri Belediye Tarihi*, s.1171-1173.

⁷⁰ S. Çebi, *Ordu Şehri Belediye Tarihi*, s.178.

destekleyecek bir duruma dönüşüyordu. Örneğin çarşı yangını sonrası ortaya çıkan işkolundan birisi sigortacılıktı. Yabancı şirketlerin sigorta mümessilliğini yine gayrimüslimler yapmaktaydılar. Fakat bu şirketlerin, adli kapitülasyonlar sayesinde adeta dokunulmazlıkları ve ödeme söz konusu olunca ortaya çıkan hayali vasıfları sebebiyle, zamanla yalnızca pirim tahsil eden şirketler olarak algılanacaklar ve acentelerin halk nazarında itibar ve güvenleri sarsılacaktır⁷¹. Elbette ki sarsılan yalnızca iş ilişkileri değil aynı zamanda Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki toplumsal barış da yara alacaktır.

İkinci Meşrutiyetin hemen ardından Ordu'da Kaymakam Vekilliği yapmış olan Faik Günday hatıratında; Meşrutiyet sonrasında Müslüman ve gayrimüslim halk arasında oluşmaya başlayan ve giderek karşılıklı olarak yükselen milliyetçi ve dinî değerlerle ortaya çıkan rekabet konusunda güzel bir örnek vermektedir. Ordu'da gençlerin, Namık Kemal'in "*Vatan yahut Silistre*" piyesini oynamaları üzerine, eser büyük tezahürata sebep olmuştu. Rum cemaati de kendi mekteplerinde buna benzer bir piyes oynamışlar ve Ahmet Faik Bey'de bu piyeste bulunmuştu.⁷²

İlişkilerin ne derece koptuğu veya toplumların birbirlerine ne derece şüpheyle yaklaştıklarını göstermesi bakımından sonrasında yaşanan olaylar daha da dikkat çekiciydi. Ertesi gün, tiyatroya mahsus elbiseler bohçasıyla bulunduğu evden çalınınca, Rum cemaati hırsızlık hadisesini kendilerine yapılmış bir hareket olarak değerlendirerek ortalığı heyecanlandırmışlardı. Ahmet Faik Bey'in Rum ileri gelenlerinin önünde yaptırdığı tahkikat sonucu bu olayın, faili yine Rumlardan olan adı bir hırsızlık olduğu anlaşılmıştı. Bunun üzerine Faik Günday, Rum cemaatinin "*memlekette asayiş olmadığı yolunda*" yaygara yapmalarını eleştirmişti. Basit bir hırsızlık hadisesinin abartılarak hatta vasıf değiştirilerek işe kaymakamın ve Rum ileri gelenlerinin bizzat müdahil oldukları, taraflar arasında siyasî, ideolojik bir çekişme meselesi haline gelmiş olmasına bakılırsa, Müslim ve gayrimüslim nüfus arasındaki ilişkilerin hayli hassaslaştığı anlaşılmaktadır.

Müslümanlarla-gayrimüslim ilişkisinde yaşanan kırılma noktalarından birisi de savaşlardı. Trablusgarp ve Balkan harplerinin dışında özellikle I. Dünya Savaşı, düşünceleri, safları, tarafları, keskinleştiren birçok olaya sahne olmuştu. Ordu Belediye Başkanlığına 1913 yılında Mardiros Şirinyan Efendi tayin olundu. Kendisi başkan tayin edilmeden önce de çeşitli vazifelerde bulunmuştu. Fakat Mardiros Şirinyan Efendinin Belediye başkanlığı

⁷¹ S. Çebi, *Ordu Şehri Belediye Tarihi*, s.216.

⁷² S. Çebi, *Ordu Şehri Belediye Tarihi*, s.288.

kısa sürmüştü, 1914 yılı başlarında kendi isteğiyle başkanlıktan ayrılarak ticarethanesinin başına dönmüştü. Onun bu ayrılışının arkasındaki sebepleri bilemiyoruz. Fakat yaşanan gelişmeler bazı ipuçları vermektedir. Onun yerine Belediye başkanlığına Furtunzade Yusuf Sırrı Bey geçmiş ve 1927 yılına kadar kesintisiz 13 yıl Belediye başkanlığı yapmıştır⁷³. Belediye başkanlığının gayrimüslimlerden birinin seçilmesi mütareke döneminde Trabzon'da olduğu gibi kişisel bir güvenden kaynaklanabileceği gibi, Ordu ve Giresun'da olduğu gibi gayrimüslimlerin şehirdeki etkinliklerinin zirvesi olarak da değerlendirilebilir. Fakat sonuçta her iki şekilde de hassas zamanlarda bu etkinlik bir tehdit algılamasına dönüşecektir. Ordu şehrinde gayrimüslimlerin yükselen etkilerinin belki de zirvesi bu olay olacaktır. Hemen arkasından 13 yıl kesintisiz Belediye başkanlığı, zor şartlar altında güven arayışı olarak değerlendirilebilir. Birinci Dünya Savaşı'ndan 1927'ye kadar geçen zamanda merkezi hükümeti temsil eden kaymakam ve sonra da mutasarrıfların çok sık değişmesine, hatta I. Dünya savaşı sırasında bir ara kaymakamsız kalmasına (Vali Cemal Azmi Bey zamanında) veya vekâletlerle yönetilmesine karşılık, idari yönden yerel eğilimleri temsil eden Belediye başkanının güç kazanması ve uzun yıllar aynı kişinin başkanlık yapmasından anlaşılmaktadır.

I. Dünya Savaşı başladıktan sonra 21 Kasım 1916 tarihine kadar Ordu'da kaymakam olarak Mehmed İzzet Beyi görmekteyiz. Mehmed İzzet Beyin ordu kaymakamlığı devresi, I. Dünya Savaşı'nın en şiddetli zamanına tesadüf etmişti. Şehirde, köylerde ve yurdun her tarafında büyük yiyecek sıkıntısı baş göstermişti. Gıda maddelerinin dağıtımındaki yolsuzluklar, bilhassa ilaç ve gazyağı konusundaki sıkıntılar devam ederken, Ordu'ya gelen muhacir hareketi şehirdeki yokluğu artırmıştı⁷⁴.

I. Dünya Savaşına girerken yaşanan bazı olaylar Müslüman ve gayrimüslim toplulukları arasındaki ilişkilerin, güvenliğin, emniyet duygularının adeta ortadan kalktığını göstermektedir. Kaymakam İzzet Bey, bazı Ermenilerin saklandığına dair almış olduğu sözlü bir ihbar üzerine yanında jandarma bölük kumandanı ve askerlerle beraber, Taşbaşı Rum mahallesinde bulunan Rum okuluna gitmişler ve arama yapmışlardı. Olay özü itibarıyla pek de önemli olmayan basit bir araştırma olarak görünmektedir. Fakat olayın merkeze yansıma şekli ve Müslüman ahali üzerindeki sonuçları açısından daha derin etkiler bıraktığı anlaşılıyor. Her şeyden önce olay prob-

⁷³ S. Çebi, *Ordu Şehri Belediye Tarihi*, s.227-228.

⁷⁴ S. Çebi, *Ordu Şehri Belediye Tarihi*, s.295.

lemlere bakışta kaza ölçeğinde bile olsa yerel yönetimlerle merkezi yönetim arasındaki bir farka işaret etmektedir. Çünkü olayla ilgili olarak Kaymakamın hareket tarzından şikayetçi olanlar kaza merkezinin güvenliğinden sorumlu komiserlikti. Kaymakamın “*yazılı olmayan, tamamen adi sözlü bir ihbar üzerine, bu muameleyi itidalle hareket etmeden, olaya tam vakıf olmadan, bütün kuvvetle hareket edip, halkı galeyana, heyecana ve korkuya duçar etmesi*” eleştiriliyordu. Komiserlik, olayın kasabanın içinde olması sebebiyle, polislerin kullanılmayarak, görev alanı kırsal kesim olan jandarmanın kullanmasından rahatsızdı⁷⁵. Bu olaydaki yetki karmaşa ve kargaşasının altında; kaymakamın, şehirde nüfuzlu bir konumda olan gayrimüslimlere karşı yürütülen bir kovuşturmada şehrin içinden değil, belki merkezi otoriteyi temsil eden ve şehirdeki gayrimüslim etkisinden daha uzak görünen jandarmayı tercih etmesi dikkati çekmektedir. Polisin, şehirdeki nüfuz kazanmış gayrimüslimler karşısında kullanılmamış olması önemlidir. Rum okulunun aranmasından bir şey çıkmamıştı. Gerekçe ne olursa olsun, olay, Müslüman toplumun gayrimüslimler karşısında kendini güvende hissetmediğini göstermektedir. Elbette bunda yeni çıkmış olan I. Dünya Savaşının getirdiği güvensizlik ortamı da etkili olmuştur. Polislerin bilmemezlik, itidali bozma, heyecan yaratmakla suçladıkları Kaymakam İzzet Beyle ilgili olarak halkın vermiş olduğu tepki daha da dikkat çekicidir. Çünkü merkeze, Kaymakam İzzet Bey hakkında bir destan tanzim olunduğu, bu destanın bestelenerek çocuklar arasında söylendiği, haberleri ulaşmıştı⁷⁶.

I. Dünya Savaşının ekonomik sıkıntılarının halkın üzerinde ağır bir şekilde hissedildiği bir zamanda şehir yeni bir sosyal ve ekonomik sıkıntıyla karşılaşacaktır. O da savaşın ikinci yılının ortalarına (1916 Martı’ndan itibaren) doğru gelen kalabalık muhacir akınıdır. Trabzon’a kadar gelen Rus birlikleri ve baskısı batıya doğru büyük bir iç göçe sebep olmuştu. Ekonomik sıkıntılara şehrin artan nüfusu ve başta bulaşıcı hastalıklar olmak üzere bunun getirdiği yeni problemler dahil olmuştu. Ordu şehri ile ilgili alınan tedbirlerde muhacirlerin salgın hastalık ve diğer güçlükler sebebiyle şehre sokulmadığı, onlara ayrı bir mezarlık yeri tahsis edildiği, bir kısmının Perşembe yöresine yerleştirildiği, diğerlerinin de civar köylerde oturmalarına izin verildiği belirtilmektedir. Yalnız Trabzon işgalinden sonra Ordu’da oturmaya başlayan Vali Cemal Azmi Bey sebebiyle muhacir ileri gelenle-

⁷⁵ Okul ve mahzeni aranmış kaçak Ermeni veya silaha rastlanmamıştı. Olayla ilgili herhangi bir suç unsuru bulunamamıştı. *BA, DH. EUM.VRK, 22/87, 14.02.1916, Ordu Komiser Muavini Raporu.*

⁷⁶*BA, DH. EUM.VRK, 22/87, 15.04.1919.*

rinden bir kısmının Ermenilerin daha önce boşalttıkları yerlere yerleşmelerine izin verilmişti⁷⁷. Böylece savaş sırasında ve sonrasında ayrılan gayrimüslim nüfusun bırakmış olduğu ekonomik ve sosyal boşluğu muhacirlerin doldurduğu veya doldurmaya çalıştığı görülmektedir.

I. Dünya Savaşı sonrası, yenik Osmanlı topraklarındaki siyasî emellerini gerçekleştirmek için bir fırsat yakaladıklarını düşünen gayrimüslimlerin özellikle Pontus hayali ile Rumların bir taraftan uluslararası teşebbüslerde bulunurken diğer taraftan bu teşebbüslerin haklı gösterecek deliller peşine düşmüşlerdi. Bir Rum Pontus devleti kurma hayali içinde olan kişiler, bölgede Hıristiyan nüfusu artırmak için özellikle Patrikhane'nin Yunanistan'ın ve İngilizlerin yardımlarıyla ve Osmanlı Devleti'nin zor şartlar içinde bulunmasından istifade ederek Karadeniz bölgesine yönelik göçmen hareketini teşvik ettiler. Nüfus konusunda etkinliklerini artırmak isteyen Rumların, Rusya'nın da yardımıyla, Rusya'dan göçmen adı altında getirilerek Trabzon sahillerine çıkarılmaya başlandığını ve tabii ki halkının direnişini görmekteyiz. Şubat 1920'de Ordu limanına gelen bir vapurdan göçmen adı altında bir miktar Rum çıkarılmak istenmişse de, Ordulular buna izin vermemişlerdi⁷⁸.

Bu geri dönme ve döndürme çabaları Ordu kaymakamlığınca da yakından takip edilmiş ve merkeze bildirilmişti. Özellikle Rusya'ya gitmiş olan Ermeni ve Rumlar mütareke dönemi geri dönmekteydiler⁷⁹.

⁷⁷ S. Çebi, *Ordu Şehri Belediye Tarihi*, s.261-262; Ordu'dan Ermenilerin göçü veya tehcir edilmeleriyle ilgili olarak "Ermenilerden Giresun'dan üç yüz yirmi sekiz kişinin ve Ordu kazasının Perşembe nâhiyesinden üç yüz doksan nüfus ile eşhâs-ı muzırradan mürekkep bir kâfilenin ve Ulubey nâhiyesinden otuz kadar asker fîrârisinin ve Sürmene'den iki yüz doksan ve Tirebolu kazasından kırk beş kişinin daha sevk olunduıkları..." Bâb-ı Âli, Dâhiliye Nezâreti, Şifre Kalemi Trabzon, BA. DH. EUM, 2. Şb. 68/41.

⁷⁸ Sabahattin Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, Ankara 1991, s.104; Ordu Rumlarının başlarında Metropolit Polikarbos olduğu halde yapmış oldukları taşkınlıklar ve Pontusçu faaliyetlerin Ordu'nun Müslüman halka olan etkileri hakkında bakınız, İ. Dizman, *M. Sıtkı Can'a Armağan*, s.121-124.

⁷⁹ *Fatsalı Hacı Gorgoroğlu Nikola'nın motoruyla Rum ve Ermenileri hamil olduğu halde, daha önce Ordu ahalisinden olup, Rusya'ya fîrar etmiş olan kadın erken 22 nüfusu eşyalarıyla karaya çıkarmıştı. Eşyaları arasında şüpheli bir şey görülememişti ve sahilin taht-ı tarassuda alındığı...* DH. EUM. AYŞ, 1/63, 23.03.1919; 9 Kasım 1919'da Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya gizli olarak gönderilmiş belgede; mütareke başlangıcında Trabzon'da Pontus hükümeti kurulması isteğiyle bu vilayete akan Rum muhacirler akının durduğu, Ermeni ve Rumların Batum'a yönelindikleri haber verilmekteydi. Ordu kazasında Rumlardan yüz, Ermenilerden seksen kişi Rusya'ya gitmişti ve bu göç devam etmekteydi... *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri 1918-1919*, Cilt II, Ankara 2002, s.100, 390.

Tablo 1
Ordu ve Merkez Kazası Nüfusu*

Yıllar	Ordu				Ordu Merkez Kazası			
	Müslim	Rum	Ermeni	Toplam	Müslim	Rum	Ermeni	Toplam
1869	53478	9398	5422	68298	15326	4598	2890	22814
1878	65916	9938	6660	82514	18222	5252	3982	27456
1893	79771	10398	7552	97721	-	-	-	-
1895	80333	10443	7871	98647	-	-	-	-
1902	91139	13736	-	-	-	-	-	-
1903	110185	13658	-	-	-	-	-	-
1904	94974	14188	9983	119145	26796	7238	5728	39762
1914	111421	18505	12349	142275	-	-	-	-

*1893 ve 1914 yılı verileri Osmanlı Nüfus İstatistikleri, diğerleri Trabzon Vilayet Salnamelerinden alınmıştır.

Fakat bu geri dönüş istekleri, geçmişte yaşanmış olaylar ve kırılmış olan ilişkiler sebebiyle hem siyasi otorite hem de Müslüman ahali tarafından benimsenmedi, istenmedi. Hatta göç etmemiş gayrimüslimlere karşı da yönelen bir ekonomik boykot haline dönüştü. Ordu'da, mütareke dönemi sertleşen ilişkilere ait bir örnek de, bazı gayrimüslim dükkanların boykot edilmesine dair mahalli gazetelerde çıkan haberlerdir. Ticari boykotlara Osmanlı sahil kentleri, özellikle Trabzon halkı yabancı değildi. 1890 sonrası Avrupa'nın ekonomik yayılmasına ve bu yayılmanın zorladığı iç dönüşümlere karşı oluşan Müslüman halkın tepkisi olarak ortaya çıkan ve Meşrutiyet sonrasında gittikçe organize olan boykot hareketleri yaşanmıştı. Ordu'da da Ocak 1920'de belki münferit olarak tanımlanabilir fakat Rum nüfus üzerinde bir ekonomik baskı oluşturulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır⁸⁰.

⁸⁰ Ordu'da yayınlanan Güneş Gazetesinde “Yanaşmayınız... Çarpılmayınız Ha... Karakaş Biraderlerin mağazasına sakın yanaşmayınız; çarpılırsınız ha... Çünkü orası yankesici ticarethanesidir. Sigara kağıdı gibi ince ve renkli bir tabaka kağıdı sermayesi 8 para olduğu halde 100 paraya satıyorlar. Kimbilir başımıza daha ne gibi fırladıklar çeviriyorlar. Bu

Tablo 2
1886 Yılında Ordu Kazasında Yerleştirilen Batum Muhacirleri*

Kaza /Nah.	Köyü	Mevki	Değirmen	Medrese	Sübyan Mek.	Cami	Dönüm	Arazi	Hane	Nüfus
Ordu	Şecaiye	2	-	-	1	-	998	76	40	150
	Samisa	4	-	-	1	-	721	66	21	101
	Burhaneddin	3	-	1	1	-	3427	241	79	352
	Şerefiye	2	-	-	1	-	801	51	20	109
	Orhaniye	2	-	1	1	1	1218	244	35	139
	Sultaniye	2	-	1	1	1	1768	146	79	313
	Bahariye	2	-	-	1	-	953	105	22	77
	Osmaniye	3	-	2	1	1	2474	208	61	232
Bahadır	2	-	-	1	1	811	71	34	102	
Toplam	9	21	13	5	9	4	13181	1208	391	1575
Perşembe	Selimiye	1	-	1	1	1	10260	92	41	154
	Selahiye	1	-	-	1	-	1148	66	34	116
	Bahariye	1	-	1	1	-	1590	52	34	146
	Sultaniye	11	-	-	1	1	1181	82	19	126
	Sukuban	7	-	-	1	-	806	48	17	33
	Gorika	10	-	1	1	-	1517	93	38	151
	Nuriyye	8	-	-	-	-	1309	155	28	96
	Refahiye	3	-	-	-	-	324	16	8	24
Kozağzı	1	-	-	1	-	1480	12	10	45	
Toplam	9	41	9	3	7	1	19615	616	229	931
Ulubey	Fethiyye	10	-	-	-	-	2863	-	-	-
	Refahiye	9	-	-	-	-	1973	-	-	-
Toplam	2	19	3	1	1	-	4832	237	67	355
Habsamana	Küşadiye	1	-	1	1	-	2500	82	32	157
	Hayriyye	1	-	-	1	-	1200	47	18	58
	Şefikiye	8	-	-	1	-	1880	83	18	78
	Cihadiye	6	-	1	1	1	3600	124	51	214

sözüm kulağınza küpe olsun ey Millet... Sakın ahmaklar gibi aldanmayınız, çarpılmayınız...”,
Sıtkı Çebi, *Ordu Basınında Ordu*, tarihsiz, s.7.

Toplam	4	7	4	2	4	1	9070	336	119	507
Bolaman	Hamidiye	2	-	1	1	1	4600	210	96	379
	Şevkiyye	4	-	1	2	1	9300	268	135	496
Toplam	2	6	4	2	2	2	13900	478	231	875
Genel	26	94	33	18	23	8	60602	2875	1037	4243
Toplam										

* N. İpek, “Kafkaslar’dan Anadolu’ya Göçler (1877-1900)”; BA, DH. İD, 79/703, 01.07.1886 Tarihli Defter

ABSTRACT

The population mobility in the Ottoman Empire is closely linked to social and political changes. The mobility in population always played a major role in the transformations of the societies. In 19th century the major factor that affected the population structure in Ordu was the immigrations. The main reason for the immigration was coastal urbanization and commercial activities. In Ordu, after the second half of the 19th century, the relations between Muslims and non-muslims that consisted 20% of the entire population were hampered due to immigrations and external interventions. Thus, the common culture of living together received great harm, particularly with the effect of wars in the same period. Later on the problem was concluded with the immigration of non-muslims.

Key words: Ordu, population mobility, immigration.

